

Յովսէփ Նալպանտեան, Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն. Մատենագիտութիւն 1858-2011 - Հայկական Բառարաններու Համառօտ Պատմութիւն, Լոս Անճելըս, Տպարան «Երեւան», 2011, 178 + 71 էջ:

Հայ գիրքի մատենագիտութեան կազմութիւնը կապուած է բազմապիսի դժուարութիւններու հետ: Մեր պատմական փորձանաւոր ճանապարհը, որ յանգեցուցած է աննախադէպ ցրուումի, նաեւ յառաջ բերած է մշակութային արժէքներու աշխարհասփիւռ տարածում ու ծլարձակում, ինչ որ չափազանց կը դժուարացնէ որեւէ բնագաւառի համապարփակ դասակարգումն ու ցուցակագրումը:

Ահա թէ ինչու ողջունելի է ամէն ճիգ, որ կը միտի Հայ տպագիր գրականութեան ցանկագրումին, քանի որ ան թէ՛ ի մի կը բերէ տարածքա-ժամանակային որոշ կտրուածքի մը արտադրութիւնը եւ թէ՛ կը հարթէ ճանապարհը այդ բնագաւառին աշխատողներուն: Ամերիկահայ բանասէր Յովսէփ Նալպանտեան վերջերս մէկ հատորի մէջ միացուցած է երկու առանձին աշխատութիւններ՝ «Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն» եւ «Հայկական Բառարաններու Համառօտ Պատմութիւն», ձօնուած՝ հայկական տպագրութեան 500ամեակին, զորս պիտի քննարկենք անջատարար: Աւելորդ չէ նշել, որ երկու գործերը բառին բուն իմաստով պատմութիւն չեն (առաջինին ենթախորագիրը արդէն կը բացայայտէ ատիկա), քանի որ հեղինակը կեդրոնացած է ցուցակներու կազմութեան վրայ:

Քալիֆորնիաբնակ հեղինակը առիթը ունեցած է չրջանի գրադարաններուն եւ գրախանութիւններուն, ինչպէս եւ երկրի այլեւայլ գրադարաններու հայկական բաժիններուն դիմելու, գրաւոր աղբիւրներէ օգտուելու կողքին: Տեղւոյն վրայ պրպտումը կը կազմէ առիւծի բաժինը գիրքի «չրջանային» մատենագիտութեան մը, թէեւ հաւանական է, որ Հայաստանի ու Սփիւռքի մեծ մատենադարանները պարունակեն այնպիսի հրատարակութիւններ, որոնք պահպանուած, հասանելի կամ գտանելի չըլլան Հիւսիսամերիկեան ցամաքամասին վրայ: Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ հաւաքածոներէն ոմանք արդէն համացանցի վրայ գետեղած են իրենց ցուցակները, ինչ որ օրհնութիւն մըն է հետազօտողին համար: Հայ հնատիպ գիրքի մատենագիտութիւնը, որ ցարդ ընդգրկած էր 1512-1920 թուականները, վերջերս ճոխացած է «Յակոբ Մեղապարտ» առցանց նախագիծով, որուն առաջին յաւելումը 1920-1930 թուականներուն կը վերաբերի (տե՛ս՝ www.nla.am/Arm/meghapart/frame.html):

Ամերիկահայ գիրքի սկզբնաւորութիւնը կապուած է բացառաբար կրօնական բնոյթ ունեցած առաջին հրատարակութիւններու հետ (ամերիկացի միսիոնարներու քարոզչական գործունէութեան սատարելու համար), որոնց հետեւած է բուն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորումը 1889ին՝ Նալպանտեան ցուցակագրած է 1858-1888ին լոյս տեսած 20 խորագիր (էջ 138-139), որոնցմէ առաջինը *Քրիստոնէութիւնը Ու Քրիստոնեան: Ժամբորդութիւն* հատորն է, տպագրութեան անստոյգ վայրով ու առանց հրատարակիչի թէ էջերու նշումի: Հեղինակը, ըստ երեւոյթին, չէ տեսած Թէոդիկի Տիպ Ու Տառը, ուր նշուած է Ապաշխարացոյցը որպէս անդրանիկ ամերիկահայ հրատարակութիւն (Նիւ

Ենթադրվում է, որ վերջինիս որևէ օրինակ կը թուի գոյություն ունենալ, բայց պատճառ չենք տեսներ, որ Թէոդիկ գայն չփոթած ըլլայ 1839ի առաջին հրատարակութեան հետ¹:

1920-1950ին Պոստընն ու Նիւ Եորքը եւ 1980ականներէն ի վեր Լոս Անճելըսը սփիւռքահայ գրահրատարակչական մարզին մէջ բաւական նշանակալից տեղ գրաւած են: Գիրքի տպագրութեան առընթեր, ամերիկահայ մամուլը ուրոյն դեր ունեցած է՝ թէ՛ ամէնօրեայ եւ թէ՛ պարբերական կարեւոր հրատարակութիւններով:

Աշխատութիւնը բաժնուած է երկու մասերու. այրբենական կարգով ներկայացուած հեղինակներու գիրքեր (էջ 9-138) եւ «Յուշամատեններ, Բացառիկներ, Կրօնական եւ Այլ Հրատարակութիւններ» բաժինը՝ ժամանակագրական կարգով (էջ 139-157, այսուհետեւ՝ ԺԳ): Ապա կու գան անձնանուններու ցանկերը առաջին (էջ 158-172) եւ երկրորդ (էջ 173-176) մասերուն համար: Աւարտին դրուած է օգտագործուած աղբիւրներու ցանկը:

Գիրքը անկասկած պիտի շահէր, եթէ հեղինակին եռամեայ ճիգին պտուղը ներածականով մը վերլուծումի ու քննական մեկնաբանութեան ենթարկուէր: Հայրենի գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանի «Փոխան Նախարանի»էն կ'իմանանք, որ հատորը աւելի քան 950 հեղինակներու մօտ 2200 գիրք մէկտեղած է (էջ 4), մինչդեռ, ըստ Նալպանտեանի մօտաւոր գնահատումին, ցարդ 145.000 հայերէն հատոր տպուած է ամբողջ աշխարհի մէջ²: Հետեւաբար, Միացեալ Նահանգներու մէջ տպուած հայերէն գիրքերը կը կազմեն ընդհանուրին շուրջ 2 առ հարիւրը: Պատկերը կը փոխուի, բնականաբար, եթէ, աւելի տրամաբանօրէն, վերոյիշեալ թիւը (որուն պէտք է գումարել ոչ-հեղինակային 321 գիրք, ըստ «Այլ Հրատարակութիւններ»ու բաժնի մեր հաշուառումին) համեմատականի մէջ դրուի սփիւռքահայ տպագրութեան ընդհանուր քանակին հետ:

Այս աշխատութիւնը իրագործուած է զոյգ սկզբունքներու՝ այրբենականի ու ժամանակագրականի իւրաքանչիւր խառնուրդով: Վերջին սկզբունքին ամբողջական կիրարկումը աւելի յստակօրէն պիտի ցոյցնէր տարբեր ժամանակաշրջաններու արտագրութեան պատկերը՝ թէ՛ քանակական եւ թէ՛ որակական առումով, մինչ այրբենական սկզբունքը կարելի էր վերապահել վերլուծական ցանկերուն: Դժբախտաբար, այս ցանկերուն կառույցը չ'օգնէր ընթերցողին, որ գիրքին պարփակած տեղեկութիւնները կարենայ դիւրութեամբ գտնել:

Նալպանտեան չէ գոհացած մատենագիտական միաւորները նկարագրելով, այլեւ աշխատած է, ըստ կարելւոյն, իւրաքանչիւր գիրքի հեղինակին մասին նուազագոյն տուեալները պարզել՝ բուն անունը, ծննդեան ու մահուան թուականն ու վայրը: Ասիկա գիրքը կը դարձնէ աղբիւր մը, որուն կարելի է դիմել՝ տուեալ անձի մը ինքնութեան նուազագոյն տուեալները գտնելու յոյսով: Արդարեւ, մեր հաւաքական պայմանները չեն ներեր, որ ուսումնասէրները կարենան կենսագրական նուազագոյն տուեալներ պատրաստի կերպով գտնել ու հաղորդել: Ո՛չ տրամադրելի տեղեկատու աղբիւրները կատարելութեան յաւակնութիւն ունին, ո՛չ ալ տուեալներու շտեմարաններ կը ստեղծուին, որոնք այդ փնտռտուքը դիւրացնեն:

Այրբենական ցանկին մէջ, Նալպանտեան արձանագրած է հեղինակը իր բուն անունով եւ ապա գրչանունով, եթէ տրամադրելի է: Այս սկզբունքը, սա-

կայն, կը խոչընդոտէ պրպտումը: դժուար թէ ընթերցողը փնտռէ Յակոբ Տէր Յակոբեանը կամ Համբարձում Կէլէնեանը, այլ՝ Շահան Նաթալին կամ Համաստեղը, որոնց բուն անունները կրնայ չիմանար: Այս անպատեհութիւնը կրնար մասամբ դարձանուիլ, եթէ կեղծանուններու վերլուծական ցանկ մը ըլլար: Անձնանուններու ցուցակը այս խմատով օգտակար չէ: Մեր կարծիքով, աւելի գործնական պիտի ըլլար, եթէ բոլոր դիրքերը արձանագրուէին այնպէս ինչպէս լոյս տեսած են՝ հեղինակի բուն անունով կամ գրչանունով, ինչ որ նաեւ պիտի դիւրացնէր գրադարանային որոնումները:

Վրիպումներ նկատելի են կարգ մը անուններու եւ մականուններու մէջ՝ Մ. Սմբատ Գարրէլեան (գրուած է *Մեղրքսէթ*), Գ. Յ. Գարակիւլեան (ոչ թէ Բ. Գարագիւլեան), Թէոդիկ (Հապճինճեան, ոչ թէ Հապճինեան), Աւօ (Թումայեան, ոչ թէ Թումոյեան), Արամ Հայկազ (Զէքէմեան, ոչ թէ Զէքմէեան), Միսաք Հայկենց (գրուած է *Մկրտիր*), Խաչատուր Քհնյ. Պօղոսեան (գրուած է Յակոբ աւագանի անունով), Ներսէս Վիրապեան (անունը նշուած է որպէս ծածկանուն), Տիրայր Արք. (Տէր-Յովհաննէսեան, ոչ թէ Մարգարեան), Վարդան Տիրատ (գրուած է *Տիրան*): Աւելցնենք, որ Զարեանդ գրչանունն է Զաւէն Նալպանտեան եւ Վարդուհի Քալանթար-Նալպանտեան ամուլին, եւ ո՛չ միայն առաջինին՝ «Արթին» Աշճեանը Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեանն է, ծնած՝ 1919ին Հալէպ, աւագանի անունով՝ Անդրանիկ (ներկայիս կ'ապրի Նիւ Եորք): Պատ. Արսէն Կիրակիզեանի անունը պէտք է ըլլայ *Կէօրկիզեան* (Հմմտ. կնոջ՝ Նուարդ Կէօրկիզեանի անունը, էջ 62): Կենսագրական տեղեկութիւնները (ծննդեան/մահուան թուականներ եւ վայրեր) կը կարօտին ճշգրտումներու եւ յաւելումներու:

Անուններու գրելաձեւին մէջ որոշ անճշգրտութիւններ կան: Օրինակ՝ Յարութիւն Քիւրտեանը դարձած է «Քիւրդեան», Կարապետ Բասմաջեանը՝ «Պասմաճեան», Սուրէն Երզնկեանը՝ «Էրզինկեան», իսկ Նորայր Աղալեանը՝ «Ատալեան»: Պաքուրանը (էջ 100) հաւանաբար *Բաղուրան* է (Վահան Քիւրճեանի գրչանունը), որ դասական մատենագրութեան *Բաղուր* անունէն բխած է եւ ենթակայ չէ հնչիւնափոխութեան (հեղինակը արդէն արեւմտահայերէն գրող էր):

Որոշ անուններ երկու անգամ կ'երեւին, թէեւ յիշատակումներէն մէկը կը թուի միւսին կրկնութիւնը կամ ամբողջացումը: Այդպիսի զոյգեր են Խ. Ն. Գաւառ/Խաչիկ Նետիւրեան, Զուլիէտ Գրիգորեան/Զուլիէտ Գրիգորեան-Գասպարեան, Գարեգին Գոյոշեան/Ալ. Մելիք, Արա Զովեան/Սեդրաք Պաղտոյեան, Յակոբ Թանգեան/Ճէյմս Նազար (ճիշդը՝ Nazer), Էտուարտ Կալպակեան/Յարութիւն Քալիաքեան, Մարի Թէրէզ Ժապրայեան-Ոսկերիչեան/Թէրէզ Ոսկերիչեան, Սուրէն Մանուէլեան/Սիրան Միշրան, Լեւոն Նահապետեան-Սեդրոսեան/Լեւոն Սեդրոսեան (Լեւոն Շանթ), Վահրամ Սոֆեան/Վահրամ Սօֆեան: (Այս կրկնութեան հետեւանքով, 10 հատորներ երկիցս յիշուած են ցուցակին մէջ): Աւելցնենք, որ Ն.Տ.Ս.Թ.ի *Միութեան Կամ Համերաշխութեան Խնդիրը* Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւններու Միջեւ (էջ 90) գործն է այլուր ցուցակագրուած Տոքթ. Նշան Տ. Ս. Թաշճեանին (էջ 47):

Գիրքի անունին հետեւած է հրատարակութեան վայրը, բնոյթը (եթէ յայտնի է), հրատարակիչին եւ կամ տպարանին անունը, էջերու թիւը եւ տպագրութեան թուականը: Երկրորդ բաժինը ընդգրկած է նաեւ հեղինակին եւ

թարգմանիչին (եթէ թարգմանութիւն է) կամ խմբագրին անունները: Կարգ մը տուեալներ յաւելումներու եւ ճշդումներու կը կարօտին, զորս կարելի է դասաւորել հետեւեալ կերպով:

ա) *Խորագրերու ուղղում*. - Մ. Ս. Գաբրիէլեան՝ «Ատենախօսութիւն» («Ատենախօսութիւնք»), Մ. Ս. Գաբրիէլեան՝ «Հայկական ճգնաժամը եւ վերածնութիւն» («Հայկական ճգնաժամն ու վերածնութիւնք»), Պետրոս Թորոսեան՝ «Սեւոյին առողջապահութիւն» («Սեւոյին առողջարանութիւն»), Կորիւն՝ «Վարք Մաշտոցի» («Վարք Մ. Մեսրոպայ»), Մկրտիչ Պէշիկթաշեան՝ «Տաղք եւ թատրերգութիւն» («Տաղք եւ թատրերգութիւնք»), Վեր. Աւետիս Տարագճեան՝ «Թատերագիրք Ս. Գրային եւ ազգային պատմութեան» («ազգային պատմութենէ»), Արմենուհի Տէր Մանուէլեան՝ «Կեանքիս հայելին նամակներով» («Կեանքիս ուրուագիծը (նամակներ)»), Ռուբէն Տէր Մինասեան՝ «Հայաստան. միջազգային ուղիների վրայ» («Հայաստան միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ»), Յարէթ Մ. Փիլիպպոսեան՝ «Գործնական առողջապահութիւն» («Գործնական առողջարանութիւն»), «Երգարան ժողովրդին համար» («Երգարան ժողովուրդին համար»):

բ) *Հրատարակութեան վայր*. - Համաստեղի Գիւղը (Պոստրն) եւ Մպիտակ Զիւլթորը (Լոս Անճելլոս, երկու հատոր, 1952. յիշուած է միայն Ա. հատորը՝ առանց տպագրութեան վայրի եւ տպարանի), Խաչիկ Մարկոսեանի Աղբերակը (Նիւ Եորք), Արտեմ Յարութիւնեանի Հրդեհը Հինաւուրց Հողի (Փարամըս, Նիւ Ճորջի, ո՛չ թէ Լոս Անճելլոս), Գ. Յ. Գարակիւլեանի Մահաթմա Կանտին եւ Կեանքի Դասերը (Պոստրն), Համբարձում Աթէշեանի Յուշեր Եւ Ականատեսի Վկայութիւններ Զուլումներու Աշխարհէն (Լոս Անճելլոս):

գ) *Հրատարակութեան թուական*. - Հ. Կիրակոս Բարակեանի Լոյս Եւ Խաւարը, որ ամերիկահայ մամուլի ռահվիրայ Հայկակ Էկինեանի տպարանէն լոյս տեսած է, ունի 1890ը որպէս հրատարակութեան թուական եւ ոչ թէ 1891 (էջերու քանակը՝ 136, փոխան 130ի):

Դ. Ա. Երանի Պատկերազարդ Զրուցատրութիւն Հայերէնէ Անգլերէնի Դ. տպագրութիւնը լոյս տեսած է 1920ին (ո՛չ 1925ին):

Ազգադաւ Եղեռնը Եւ Դատապարտութիւնը, որ նշուած է որպէս «Հր. Արք. Ղեւոնդ Դուրեան յանձնախումբի» (ճիշդը՝ «Դուրեան Յանձնախումբ [թիւ] 5»), դրուած է 1927-1928ին տպուած գործերու միջեւ (էջ 147), սակայն լոյս տեսած է Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութենէն հոգ, 1935ին:

Մինաս Թէօքէօլեանի Դար Մը Գրականութիւնի Բ. հատորի (1920-1980) Բ. հրատարակութեան թուականը 1977 չէ: Տպագրութեան թուականը՝ 1982, միայն յիշուած է հատորի շնորհակալիքին մէջ («Եթէ “Դար մը գրականութիւն” անունին տակ 1977ին եւ 1982ին հրատարակուած երկու հատորները դեր մը կատարելու կոչուած են. - », էջ 597):

Արմէն Տօնոյեանի Մոզմոն Թեւրեան (Մենդեան 100-ամեակ) գրքոյկը (բուն վերնագիրը, տարօրինակ ձեւակերպումով՝ «Մոզմոն Թեւրեանի (ձենդեան 100-ամեակ) արդարահատոյցի (75-ամեակ)» Ինչպէ՞ս պատուհասուեցաւ Թալէաթը), լոյս տեսած չէ Լոս Անճելլոս, «Նաւասարդ» հրատարակչատան կողմէ, 1998ին, այլ հրատարակութիւնն է Ֆրէզնոյի Հ. Յ. Դ. Թեւրեան կոմիտէութեան, եւ թուական չունի Պէտք է ենթադրել, դատելով զոյգ տարեդարձներու ականարկութենէն, որ լոյս տեսած է 1996ին:

դ) Հատորներու բնոյթ.- Արիս Գալֆայեանի (յետագային՝ Կարապետ Ա. Քէնյ. Գալֆայեան) Զօմախյուն բանաստեղծութեան հատոր չէ, այլ գիւղին պատմութիւնը, իսկ Ս. Մոցիկեանի Արեւմտահայ Աշխարհը վէպ չէ, այլ ազգագրական աշխատութիւն։ Կարիկ Պասմաճեանի խմբագրած ու թարգմանած Ամերիկահայ Անգլիագիր Բանաստեղծները (Տիթրոյիթ, 1976, 141 էջ) «ուսումնասիրութիւն» չէ (էջ 99)։ Այս բանաստեղծական երկլեզու ծաղկաքաղը յիշուած է այբբենական ցանկին մէջ ապա կրկնուած՝ ժամանակագրական ցանկին մէջ, ուր նշուած է «Հայերէն-անգլերէն բանաստեղծութիւններ» խորագրով, Նիւ Եորք հրատարակուած, առանց խմբագիր-թարգմանիչի անունի եւ էջերու քանակի, եւ հրատարակիչի յաւելումով (Ալեքս (sic) Մանուկեան Մշ. Հիմնադրամ) (էջ 151)։

ե) Տպագրութեան քանակ.- Յիշուած է Անդրանիկ Մառուկեանի Թուղթ Առ Երեւանի 1954ի հրատարակութիւնը (Պոստըն, 48 էջ), սակայն մեր ձեռքի տակն է 1954ի եօթներորդ տպագրութիւնը («Հայրենիք», որ յիշեալին տպարանն էր նոյնպէս), որուն 49րդ էջին ցանկը նշած է, թէ վիպերգը լոյս տեսած էր այդ տարի երկու անգամ Պոստընի մէջ։

զ) Վայր, տպարան կամ հրատարակիչ մարմին, էջաթիւ⁵։

Ամէն ցուցակագրում, ըստ էութեան, կը ներկայացնէ ինչ որ կայ, բայց միաժամանակ լռելեայն կը յուշէ ինչ որ կը պակսի։ Ընթերցումը մեզի յուշեց շարք մը պակսող անուններ, որոնց գումարուեցան ուրիշներ՝ պատահական գիւտերու որպէս արդիւնք, կազմելով մեր կողմէ անձամբ տեսած 131 գիրքերու ցանկ մը⁶։ Այս պատճառով, զանց ըրած ենք բազմաթիւ այլ հատորներ, զորս գտած ենք գրադարանային ցուցակներու մէջ, բայց անձամբ տեսած չենք։

Բովանդակութեան զննումը ցոյց կու տայ, որ հեղինակը «Ամերիկահայ Գիրք» անունին տակ ընդգրկած է հայատառ ամէն հատոր որ լոյս տեսած է Միացեալ Նահանգներու մէջ։ Լեզուական իմաստով, ան նկատի ունեցած է Հայերէն, հայատառ թրքերէն եւ երկլեզու (հայերէն-անգլերէն) գիրքեր։

Ասիկա դուռ կը բանայ բացառութիւններու եւ յատուկ պարագաներու։ Այսպէս, բնական է ենթադրել, որ Հայերէն գիրքը կը նոյնանայ Հայերէն վերնագրին հետ։ Բայց երկլեզու գիրքերու ընդգրկումով, Հայերէն խորագրի ներկայութիւնը եւ Հայերէն բովանդակութիւնը նոյնական չեն։ Օրինակ՝ “Caravan Books” հրատարակչատան “Classical Armenian Texts Series” եւ “Anatolian and Caucasian Studies Series” մատենաշարերը անգլերէն վերնագրով կը ներառեն մատենագրական գործերու Հայերէն բնագրեր (անգլերէն նախաբաններով)⁷, Հայ գրականութեան երկեր⁸ ու շարք մը երկլեզու գործեր⁹ եւ, որպէս այդպիսիք, «Ամերիկահայ Գիրք»ի մաս կը կազմեն (ընդամէնը 21 հատոր)։ Նախաբանեան զանոնք նկատի ունեցած չէ, բացի երկու պարագայէ, որոնց ներկայացումը Հայերէն խորագրով ստեղծած է հայագիր հատորներու թիւը տպաւորութիւնը։ “Bark’ Galianosi” (հայատառ՝ Բառք Գալիանոսի) մատենագիտութեան մէջ դարձած է «Փառք Կալիանոսի» Ն.Ե., Յունահայերէն բառարան, խմբ. Ճոն Կրեկին, 191 էջ, 1985» (էջ 153), իսկ Եղիշէի «Վարդանանց պատմութիւն»ը (էջ 42) այդ խորագիրը չունի։

Ասոնց պէտք է աւելցնել անգլերէն վերնագիր ու բովանդակութիւն (ներածութիւն, ծանօթագրութիւններ) ունեցող հատորներ, որոնք նոյնպէս «Ամերիկահայ Գիրք» են, քանի որ լման երկի մը Հայերէն բնագիրը կու տան։ Նկատի

ունինք, օրինակ, մատենագրական յուշարձանի մը անգլերէն թարգմանութիւնն ու գրաբար բնագիրը ներկայացնող չորս հատորներ, որոնք անտեսուած են¹⁰։ Միայն յիշուած է Կորիւնի Վարք Մաշտոցիի 1964ի վերատպումը, առանց նշելու, սակայն, որ երկլեզու հրատարակութիւն մըն է, ծանօթ՝ իր անգլերէն անուանաթերթով (հայերէն յաւելուածը առանձին անուանաթերթ ունի գիրքի երկրորդ բաժնին մէջ)¹¹։

Հեղինակը կը թուի ընդունիլ երկլեզու բառարանները եւ հայերէնի ուսուցման ձեռնարկները, որոնք անգլերէնով շարադրուած են, որպէս հայերէն գիրք։ Մեր կարծիքով, բառարանները պէտք է ցուցակագրուին, նոյնիսկ եթէ խորագիրն ու ներածական բաժինները անգլերէն ըլլան (խնդրական կրնայ ըլլալ լատինատառ հայերէնով գիրքերուն պարագան), սակայն, ուսուցման ձեռնարկները հայերէն գիրքերու մաս չեն կազմեր, երբ շարադրանքը անգլերէն է (հայերէնը օրկանական ու հետեւողական ընթերցումի նիւթ չէ, այլ անկապ բառերու, նախադասութիւններու կամ պարբերութիւններու կուտակում)¹²։ Խորագրերը հայերէն ներկայացուած են (բացառութեամբ Գէորգ Պարտազճեանի ու Ռոպրթ Թոմսոնի համահեղինակած ձեռնարկին, որ յիշուած է անգլերէն վերնագրով, տե՛ս՝ էջ 99), հակառակ անոր, որ ուսուցման այլ ձեռնարկներ (օրինակ՝ Սթեյլա Մալխասեանի հատորը եւ Գէորգ Կիւլեանի քերականութիւնը)¹³ եւ կարգ մը երկլեզու բառարաններ (օրինակ՝ Ատուր Եաղուպեանի, Տիանա Յարութիւնեանի եւ Թոմաս Սամուէլեանի)¹⁴ հայերէն խորագիր չունին։

Ըստ երեւոյթին, պակասաւոր տեղեկութիւններու սխալ մեկնաբանութիւնն ու երբեմն գիրքերը անձամբ տեսած չլլալը հեղինակը մղած են շարք մը անգլերէն գիրքեր ընկալելու որպէս հայալեզու։ Անոնց շարքին են, օրինակ, արեւմտահայերէն գրող Աւետիս Սանճեանի չորս գիրքեր՝ արեւելահայերէն «խորագրեր»ով (ըստ երեւոյթին՝ հայաստանեան աղբիւրէ քաղուած)¹⁵, անգլիագիր Պետրոս Նորհատին վերագրուած երկու գիրքերը¹⁶, Յակոբ Ներսոյեանի ուղեգրութիւնը դէպի Աղթամար¹⁷ եւ Գարեգին Եպս. Սարգիսեանի (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.) անգլերէն մէկ առանձնատիպը¹⁸։

Աւելի իւրաքանչեւ է Սրբուհի Հայրապետեանի Հայ Հին Եւ Միջնադարեան Գրականութեան Պատմութիւնը, որ, ըստ ցուցակին, երկու հատորով լոյս ընծայուած է Արեւելեան Ամերիկայի Ազգ. Առաջնորդարանին կողմէ՝ Ա. հատոր՝ Լոս Անճելըս, 1986, 724 էջ, Բ. հատոր՝ Նիւ Եորք, 1995, 650 էջ (էջ 67)։ 1986ի գիրքը, սակայն, Ա. հատորի նշում չունի եւ հրատարակուած է Արեւմտեան Ամերիկայի Ազգ. Առաջնորդարանին կողմէ (կեդրոնը՝ Լոս Անճելըս)։ Իսկ 1995ին հրատարակուածը ո՛չ Բ. հատոր է, ո՛չ հայկական հաստատութեան մը իրագործումն է եւ ո՛չ ալ հայերէն է, այլ՝ 1986ի հրատարակութեան անգլերէն տարբերակը (Srbuhi Hayrapetian, *A History of Armenian Literature from Ancient Times to the Nineteenth Century*, Delmar, Caravan Books, 1995, 650 pages)։

Բացի Միացեալ Նահանգներ տպուած գիրքերէն, մատենագիտութիւնը նաեւ հաշուի առած է այլուր տպուած այն գիրքերը, որոնց ամերիկեան հրատարակութիւն ըլլալու փաստը նշուած է հատորին վրայ (հրատարակչատան կամ քաղաքի անունով)։ Այդպիսիք են, օրինակ, Անթիլիաս վերատպուած Վեհանոյշ Թեքեանի *Կիզակէտը* եւ *Նշանագիր* (վրիպակով՝ «Նշագիր») հատորները, որոնց վրայ, ի դէպ, տպուած է «Միացեալ Նահանգներ» որպէս հրատարակութեան

վայր եւ ո՛չ «Նիւ Ճըրզի» (համառ. էջ 48), կամ Յակոբ Ասատուրեանի՝ Պէյրութ տպուած կարգ մը հատորներ, որոնք կը կրեն «Նիւ Եորք» կամ «Թենըֆլայ, Նիւ Ճըրզի» նշումը որպէս հրատարակութեան վայր¹⁹։ Այս գիրքերուն շարքին պէտք է աւելցնել գոնէ հետեւեալ երկուքը՝ Անթէլ Սրապեան (Չիլինկիրեան), *Նոր կեանք (Գերթումներ)*, Ուորսէսթըր [sic], 1966, 97 էջ («Տօնիկեան» Տպարան, Պէյրութ), եւ Մկրտիչ Մ. Գասարեան [sic], *Տասը Տարի Թշուառացի Շուշին Տակ Եւ Դէմքեր Ու Դէպքեր*, Ֆրէզնօ, 1968, 110 էջ («Կ. Յ. Տօնիկեան եւ որդի», Պէյրութ)։

Սակայն, ամերիկահայ գիրք մը չէ Սիմոն Վրացեանի *Հայաստանի Հանրապետութիւնի Ա. տպագրութիւնը*, որ հրատարակուած է Հ.Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի կողմէ, բայց որուն հրատարակութեան վայրը Փարիզն էր։ Նոյնը պէտք է ըսել Գառնիկ Գէորգեանի *Չնքո Շարաթում*՝ հատորին մասին (էջ 33), իմա՝ *Չնքուշապատում. Բնական Պատմութիւն Հայոց Չնքուշի Ա. հատոր*, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպարան, 1970 (ըստ հայերէն անուանաթերթին), 625 էջ։ Անգլերէն անուանաթերթն ալ կ'ըսէ Jerusalem, St. James Press, 1970, աւելցնելով հրատարակիչը՝ Groong Publishing Co., Drexel Hill, Pennsylvania (*Կոռլենկ Գ. Գէորգեանի Ֆիլատելֆիա հրատարակած շարաթաթերթն էր*)։ Աւելին. գրախօսուող ցուցակը ընդգրկած է 55 հատոր, որոնց տպարանը կամ հրատարակիչը ո՛չ մէկ կապ ունի Միացեալ Նահանգներու հետ²⁰։ Բացառուած չէ, որ ուրիշներ ալ ըլլան։

Մատենագիտութիւնը ներառած է տարեգիրքերը՝ Նկատի ունենալով բնոյթն ու պարբերականութիւնը, ան պէտք է նաեւ ընդգրկէր Մարկ Նշանեանի խմբագրած *Կամ վերլուծական հանդէսի* 3-4 (Փարիզ-Պոստըն-Թորոնթօ, «Զօրեան» Ընկերակցութիւն, 1986), 5 (Լոս Անճելըս, «Ապրիլ» գրատուն, 2002) եւ 6 (Լոս Անճելըս, «Ապրիլ» գրատուն, 2005) թիւերը, եւ ղուրս ձգէր Գուրգէն Արզումանեանի խմբագրած *Բաց Նամակը* (էջ 155), որ լոյս տեսած է 1994-1999ին որպէս գրական պարբերաթերթ (18 թիւ) եւ ոչ թէ տարեգիրք։

Պայքարի տարեկան հրատարակութեան մասին երեք տարբեր տեղեկութիւններ կան. «Պայքար. նոր տարուան բացառիկ», 1939-1967 (էջ 148), «Պայքար տարեգիրք, 1942-1968» (21 հատորի յիշատակումով) (էջ 149), «Պայքար. նոր տարուայ բացառիկ», 1956 (էջ 150)։ Իրականութեան մէջ, այդ հրատարակութիւնը կը կոչուէր *Պայքար. Նոր Տարւոյ Բացառիկ* եւ տարեկան կերպով լոյս տեսած է 1942-1963ին, որուն յաջորդած է *Պայքար Եռամսեայ* գրական պարբերականը (1964-1968)։

Թիւր վերագրումներ կատարուած են չարք մը պարագաներու.

ա) *Սխալ անուններ*. - Հրանդ Մարգարեանի *Վարդանանք* թատերախաղը (Նիւ Եորք, «Ոսկեատու», 1978, 32 էջ) վերագրուած է *Յովհաննէս Մարգարեանի*, իսկ *Շնորհք Արք. Գալուստեանի Աւագ Շարաթ* հատորը (Նիւ Եորքի Ազգ. Առաջնորդարանի կողմէ հրատարակուած)՝ *Շնորհիկ Գալուստեանի*, ըստ երեւոյթին՝ մեքենագրական վրէպով (էջաթիւերը նշուած են եւ *Շնորհք* պատրիարքի ծննդեան ու մահուան ճիշդ թուականները գրուած)։ Սահակ Չթչեանը դարձած է *Չրչեան* (էջ 96), իսկ Յ. Յ. Տաղաւարեանը՝ *Ե. Տաղաւարեան* (էջ 118)։

բ) *Անձերու չրջում*. - Յակոբ Օշականի *Երեք թատերախաղերը* նաեւ վերագրուած է զայն խմբագրող Վահէ Օշականին։ *Թշուառացին Եւ Իր Գործը*

(Պոստըն, 1927) հատորը վերագրուած է յաջորդաբար թշկատինցիի, Բենիամին Նուրիկեանի եւ Արշակ Զօպանեանի (Նուրիկեան եղած է խմբագիրը, իսկ Զօպանեան գրած է յառաջաբան մը)։ Մաշապատիկը վերագրուած է Վարդան Տէրունեանին, բայց հեղինակը Ալիծ Ճէպէճեան-Աղպապեանն է՝ Վ. Տէրունեանի լուսանկարներէն օգտուելով (ճիշդ վերագրումը տես՝ էջ 156)։ «Մտորումներ Կարապենց» հատորը (խմբագիր՝ Արա Ղազարեան[ց]) (էջ 68) պէտք է գետեղուի Յակոբ Կարապենցի անունին տակ իր բուն խորագրով՝ *Մտորումներ*։ Նոյն ձևով, Շահան Շահնուրի եռահատոր *Նամակներն* (կազմող՝ Գրիգոր Քէօսէեան) պէտք է գրուի Շահնուրի անունին տակ։

Առհասարակ, ցուցակագրումի սկզբունքներու անորոշութիւն առկայ է։ Այսպէս, մինչ Վաչէ Ղազարեանի խմբագրած երկու հատորները անոր անունին տակ կ'երեւին (էջ 68-69), Արմէն Տօնոյեանի խմբագրած չորս հատորները ժամանակագրական ցանկին մաս կը կազմեն (էջ 152-155)։ Նոյնը պատահած է Թարգմանական հատորներու պարագային։ Էրնէսթ Ընթրրմէնի *Աշխարհի Յեղափոխութիւնները* ընդգրկուած է Թարգմանիչին՝ Շահան Նաթալիի անունին տակ (էջ 123), բայց այլ Թարգմանական գործեր անցած են ժամանակագրական ցանկը։

գ) *Գրչանուններու շփոթ.* Թափառականի (Գէորգ Հալաճեան, 1885-1966) *Դէպի Կախաղան* յուշագրական հատորը (Պոստըն, 1932) վերագրուած է բանաստեղծ Ս. Թափառականին (Սարգիս Աթայեան, 1895-1969) (էջ 11)։

դ) *Նմանատիպ հատորներու միացում.* Եղիշէ Քաջունի հեղինակ կը համարուի «Ժեներալ Անդրանիկ, Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը» հատորին (Պոստըն, 1921, Բ. տպ. 1976) (էջ 131), որ «Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը» խորագրով նաեւ վերագրուած է Զօրավար Անդրանիկին (էջ 135)։ Սակայն, առաջինը կը կոչուի *Հայկական Առանձին Հարուածող զօրամասը. Ժեներալ Անդրանիկ* (Պոստըն, տպարան «Ազգ», 253 էջ, առանց հեղինակի նշումի), իսկ Քաջունիի գիրքը՝ *Անդրանիկի եւ Հայկական Առանձին Հարուածող զօրամասի Հետ*, լոյս տեսած է 1976ին, Նիւ Ճրրզի (207 էջ)։

ե) *«Աւրուական» հատորներ.* Բիւզանդ կռանեանին վերագրուած են «Ինքնակենսագրական վէպ»ը (Հտ. Գ, Լոս Անճելըս, 1981) եւ «Ամբողջական երկեր»ու Գ. հատորը (1981)։ առաջինը երկրորդի մասերէն մէկն է (անուանաթերթին վրայ տպուած են նախ այդ հատորը բաղկացնող գործերը եւ ապա, ներքեւը, «Ամբողջական երկեր - Գ. հատոր», աւելի փոքր գիրքերով)։

Շահան Շահնուրին վերագրուած է «Ամէնուն թէոդիկը. զոյգ մը կարմիր տետրակներ»ը (Պոստըն, 1981, 656 էջ)։ Խորագիրը կը համադրէ շահնուրեան երկու վերնագիրներ։ «Զոյգ մը կարմիր տետրակներ» կը կոչուէր թէոդիկի *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան*...ին Պէյրութի 1967ի մասնակի հրատարակութեան նուիրուած Շահնուրի յօդուածը (առանձին գիրքի մէջ ալ տպուած), որ վերամշակուած ու «Ամէնուն թէոդիկը» խորագրով մտած է *Բաց Տոմար* հատորին մէջ (1973)։ Բայց երկու վերնագրերը համադրող յօդուած կամ համադրեալ վերնագիրը կրող նման ստուարածաւալ հրատարակութիւն գոյութիւն չունի։

Անդրանիկ Լ. Փոյատեանին վերագրուած «Մարաշ» հատորը (Նիւ Եորք, Ամերիկայի Արարկիրի Միութիւն, 1988) (էջ 130) յիշուած չէ անոր մանրամասն կենսագրութեան մէջ²¹։ Ան խմբագրած էր Պատմութիւն Հայոց Արարկիրին

(1969), բայց դժուար է պատկերացնել, որ միութիւնը նաեւ հրատարակած ըլլայ այլ քաղաքի մը վերաբերող գործ մը: Հաւանաբար, շփոթ մը կայ Գրիգոր Հ. Գալուստեանի «Մարաշ Կամ Գերմանիկ Եւ Հերոս Ջէյթուն հատորին հետ (Լոնկ Այլընտ Սիթի, «Կոչնակ» տպարան, 1988, 999 էջ) (էջ 30), որուն յաւելումն է Փոլատեանի «Մարաշի Հայրենակցական Միութիւնը Այսօր (1934-1988)» պատմական ակնարկը (էջ 945-997):

Անդրանիկ Անդրէասեանի *Փլուզում Եւ Վերածնունդ* վիպաշարքը (1985-1993) նշուած է առանձինն, երբ զայն կազմող երեք հատորներն ալ յիշուած են իրենց անունով (*Դէպի Մայրամուտ, Գերեզման Եւ Յարութիւն եւ Վերածնունդ Եւ Վերադարձ*): Աւելին. «Վերածնունդ եւ վերադարձ»ն ալ յիշուած է որպէս «եռահատոր վէպերու շարք, 1989-1993» ((էջ 18)): Փաստօրէն, Անդրէասեանին վերագրուած են երկու վիպաշարքեր, որոնցմէ երկրորդը գոյութիւն չունի:

1947ին Փարիզ լոյս տեսած Արտակ Դարբինեանի *Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն* թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ հազուագիւտ կը համարուէր 2003ին, երբ լոյս տեսած է Բ. հրատարակութեամբ Երեւանի մէջ²², Պարզ է, որ եթէ Պոստընի 1979ի հրատարակութիւն (էջ 39) գոյութիւն ունենար, այդ հատորը հազուագիւտ չէր նկատուեր:

զ) *Կրկնակի յիշուած հատորներ*.- Թէոդիկի գիրքը նշուած է որպէս «Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարին (Նիւ Եորք, հատոր 1, մասն Ա., 1985)» (էջ 54): Ասիկա Պոլսոյ 1922ի Ա. պրակի հրատարակութեան նկարագրութիւնն է: 1985ի *ամբողջական հրատարակութեան տուեալներն են՝ Թէոդիկ, Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտալի 1915 Տարին*, խմբ. Արայ Գալաճեան, Նիւ Եորք, «Ս. Վարդան» մատենաշար, 1985, 572 էջ: Ծիշդ տուեալներուն մէկ մասը (առանց հեղինակի, հրատարակչի եւ էջաթիւի յիշատակութեան) կրկնուած է ժամանակագրական ցուցակին մէջ (էջ 153):

Կաշիկ Արարատեանի անունով «Յակոբ Պարոնեան յեղափոխականը» հատորը (էջ 21) աւելի անգին յիշուած է «Յեղափոխականը» խորագրով ու Յակոբ Պարոնեանի հեղինակութեամբ, տպարանի յաւելումով եւ առանց էջաթիւերու (էջ 99):

Աւոյի (Աւօ Թումայեան) *Նժդեհ* հատորը վերատպուած է 1989ին (ո՛չ թէ 1990ին) (էջ 52) ՀՅԴ «Ռոստոմ» կոմիտէութեան կողմէ: Ժամանակագրական ցանկը տուած է ճիշդ տեղեկութիւնները (էջ 156), բայց հեղինակին անունը չկայ:

Տիրայր Արք.ի *Յորիկ Դիւանը* յիշուած է այբբենական ցանկին մէջ առանց հրատարակչի եւ ժԵի մէջ՝ առանց հեղինակի անունի (էջ 74 եւ 150):

«Գիրք մատուցման եւ հատուցման»ն ալ յիշուած է երկիցս (էջ 44 եւ 149), առաջինը՝ Արամ Երկանեանին վերագրումով որպէս հեղինակ, իսկ երկրորդը՝ որպէս «Յուշարձան Արամ Երկանեանին», մատուցուած՝ «Ա. Ա. Ռւիտի Լ.Ա.ի օղակէն» (այսինքն՝ հրատարակիչը) եւ լոյս տեսած Պոստըն, «Պայքար»ի տպարանէն: Իրականութեան մէջ, հատորը խորագրուած է *Գիրք Մատուցման Եւ Հատուցման. Յուշարձան Արամ Երկանեանին* եւ հրատարակչի որեւէ նշում չունի: Անոր համառօտ տարբերակն է (կը պակսի յաւելումը) նոյնպէս Արամ Երկանեանի անունին տակ գրուած եւ Լոս Անճելոս լոյս տեսած «Այսպէս սպաննեցինք»ը, որ տպուած է *Մեռելոց Արամ Երկանեան. Այսպէս Սպաննեցինք*

խորագրով, «Ա[րեւմտահայ] Ա[զատագրական] Ուխտի Լոս Անճելլոսի օղակէն» (առանց տպարանի նշումի):

Կարապետ Տէմիրճեանի *Թուշամատեան Պօղոս Նուպար Փաշային*, որ նշուած է առանց հրատարակութեան թուականի (էջ 119), ժամանակագրական ցանկին մէջ կրկին կ'երեւի 1986 թուականով, բայց առանց հեղինակի (էջ 153):

Կոստան Զարեանի *Տատրագոմի Հարսէի վերատպումը* (էջ 44) վերստին նշուած է ժամանակագրական ցանկին մէջ՝ հրատարակիչի ու հրատարակչատան յաւելումով, բայց առանց հեղինակի ու էջաթիւերու յիշատակումի (էջ 153)²³:

Ժամանակագրական ցանկը նաեւ ներառած է թարգմանութիւնները: Սակայն, ոմանք կրկնուած են երկու ցանկերուն մէջ՝ օտար գրագէտները (Ժողէֆ Հոքինկ, էջ 68 եւ 148) եւ հայ թարգմանիչները (Յակոբ Խաչմանեան, էջ 55 եւ 146) հայագիր հեղինակներու կողքին բազմեցնելով²⁴: Անրի Վերնէյի (Henri Verneuil, ո'չ թէ Անրի կամ Հէնրի Վերնո) *Մայրիկի* թարգմանութիւնը (Ժիրայր Աթթարեան) երկու ցանկերուն մէջ կայ (էջ 11 եւ 154), սակայն թարգմանիչին անունը միայն առաջինին մէջ կ'երեւի, իսկ հրատարակիչին անունը (Ազգ. Առաջնորդարան, ո'չ թէ «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի»)՝ միայն երկրորդին մէջ: Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւնը գիրքին թարգմանութեան նշումէն կը պակսի հեղինակին՝ Ժագ դը Մորգանի (Jacques de Morgan) անունը (էջ 149): Միւս կողմէ, Անթուան տը Սէն-էքզիլփերիի *Փոքրիկ Իշխանը* դրուած է թարգմանչուհի՝ Թէրէզ Ոսկերիչեանի անունին տակ (էջ 93), երբ պարտէր ընդգրկուել ժամանակագրական ցուցակին մէջ:

Նոյն ցանկին մէջ նշուած է *Հրազդան* (Պոստըն, 1935) գիրքը (էջ 148): Ասիկա Վարդգէս եւ Արմենուհի Ահարոնեանի կազմած համանուն դասագիրքն է, որ լոյս տեսած է ո'չ թէ մէկ, այլ քանի մը հատորներով, եւ այնուհետեւ ունեցած է բազմաթիւ բարեփոխուած հրատարակութիւններ մինչեւ 1950ականները (միայն մէկը յիշուած է. էջ 149):

Կ'արժէ աւելցնել, որ *Արփի* ընթերցարանը (Պոստըն, «Հայրենիք» տպարան, 1935) Ա. գիրքն է, կազմուած է Արմենակ Բարսեղեանի կողմէ եւ ունի 83 էջ:

Նախընտրելի էր առանձին բաժին յատկացնել այն գիրքերուն, որոնց միայն խորագիրը յիշուած է՝ որպէս չստուգուած հրատարակութիւններ, մանաւանդ երբ խորագրերը տարտամ են: Ծիշդ է, որ անոնցմէ քանի մը հատը, մեր ունեցած տուեալներով, ԱՄՆ լոյս տեսած են²⁵, բայց ուրիշներ՝ ստուգապէս ոչ²⁶: Այլ գործեր առանձին գիրքերով տեսած չեն, ինչպէս օրինակ՝ Եղիա Գասպարեանի չորս թատերախաղերը (էջ 31), որոնք մաս կազմած են *Տրդատ Եւ Ուրիշ Տասը Թատերգութիւններ* յետմահու հատորին (Գահիրէ, 1959)²⁷: Սուրէն Երզնկեանի (Ս. Լօրեյի կեղծանունը նշուած չէ) «Սքանտինաւեան գրականութեան միջազգային ազդեցութիւնը» յօդուածը լոյս տեսած է *Նոր Գիրք* եռամսեայի Զմեռ 1949-1950ի թիւին մէջ, բայց ո'չ՝ առանձին հատորով²⁸: Ա. Զաքարիայի «Պատմութիւն Հայոց»ը հաւանաբար Բ. Բ. Զաքարիայի *Պատմութիւն Հայոցն* է (առանց վայրի կամ թուականի նշումի, «Երան հրատարակութիւն», 16 էջ):

Իր բացատրականին մէջ, հեղինակը համեստօրէն կ'ըսէ, թէ «սոյն մատենագիտական աշխատանքը կատարեալ չէ, հետեւաբար զերծ չէ թերութիւններէ» եւ կ'ակնկալէ գրողներու կամ նոր գիրքերու լրացումներ՝ «ապագային»

աւելի վերամշակուած եւ լրացուած նոր անուններով» ցուցակ մը ունենալու նպատակով: Պարզ է, որ Միացեալ Նահանգներու հետ կապուած 150 տարուան գրքանման բոլոր հրատարակութիւնները՝ պրակէն մինչեւ հազարիջեան մատեանը ընդգրկելու կոչուած նման ցուցակ մը անընդհատ լրացումներ ընելու պարտադրանքին առջեւ կը գտնուի: Մեր հաշուարկով, եթէ մեր նկատած մոռացումներուն, կրկնութիւններուն եւ վրիպումներուն դուռ արդիւնքին աւելնայ մեր նկատած բաժինը, ամերիկահայ գիրքերու քանակը հնարաւոր է հասցնել առնուազն 3000 հատորի:

* * *

Յովսէփ Նալպանտեանի «Հայկական Բառարաններու Համառօտ Պատմութիւն»ը կը ներկայացնէ ԺԷ դարէն մինչեւ 2010 հրատարակուած բառարաններուն կարեւոր մէկ մասը, ըստ հայրենի հեղինակ Յովիկ Եղոյեանի «Փոխան Նախարանի»ին՝ 502 միաւոր: Հեղինակը դիմած է տարբեր ցուցակներու, ինչպէս եւ մամուլի ու անձնական գրադարաններու օժանդակութեան՝ իր գործը կատարելու համար:

Հին բառարաններու յառաջաբաններէ քաղուածքներու մէջբերումէն ետք (էջ 9-17), կը ներկայացուի Հայաստան տպուած բառարաններու ցանկը, նախ՝ թարգմանական եւ խմբագրական կազմերու աշխատասիրած բառարաններ (էջ 18-19) եւ ապա այբբենական կարգով հեղինակային բառարաններ (էջ 19-39): Միեւնոյն սկզբունքը գործածուած է Սփիւռքի պարագային (էջ 39-40 եւ 40-59): «Սփիւռք» հասկացութիւնը քիչ մը առաձգական է, քանի որ հոն ներկայացուած են ԺԹ դարէն (այսինքն՝ մերօրեայ Սփիւռքի կազմութենէն շատ առաջ) Հայաստանէն դուրս տպուած բառարանները: Այբբենական սկզբունքը գործնական օգուտ չունի՝ վերլուծումի տեսանկիւնէն, իսկ անձնանուններու ցանկերը, որոնք զետեղուած են աշխատութեան վերջաւորութեան, անբաւարար են այդ վերլուծումին օժանդակելու:

Միաւորներուն նկարագրութիւնը պատրաստուած է հետեւեալ ձեւով. մականուն եւ անուն, ապա խորագիր, հրատարակութեան վայր, տպարան կամ հրատարակչատուն, թուական, էջերու քանակ, չափ: Ի պահանջեալ հարկին, տրուած է նաեւ յաջորդական տպագրութիւններու թիւը, վայրը եւ թուականը: Անշուշտ, այս բոլորին մէջ զանցառումներ կան, որոնք հետեւանք են աղբիւրներու մատենագիտական անկատարութեան կամ գիրքը տրամադրելի չլլալուն:

Նալպանտեան «բառարան»ը ընկալած է դասական հասկացութեամբ, այսինքն՝ առանձին գիրքով լոյս տեսած գործեր, ինչ որ կ'ենթադրէ աւարտուն նկարագիր ունենալու կոչուած (թէկուզ եւ անաւարտ մնացած) աշխատութիւններ, ո՛չ թէ բառացանկեր կամ մամուլի մէջ մնացած երկեր: Ան իր բացատրագրին մէջ կը յայտնէ, թէ աշխատութիւնը ամբողջական չէ եւ թէ կ'ընդգրկէ «մեր [հայոց - Վ.Մ.] հրատարակած բառարաններու մեծ մասը»: Ըստ երեւոյթին, այս է պատճառը, որ ան որդեգրած է «Համառօտ Պատմութիւն» խորագիրը: Ամէն պարագայի, վերջին քառորդ դարուն կուտակուած բառարանագրական հարստութիւնը ցարդ որեւէ ցուցակագրումի ենթարկուած չէր, ուստի ներկայ աշխատութիւնը այս խմատով ալ ողջունելի ներդրում մըն է:

Հեղինակը կը յայտնէ, թէ «Սփիւղքի տարածքին չենք հանդիպած հայկական բառարանները ներկայացնող հրատարակութեան մը» (էջ 6), ինչ որ ճիշդ է, եթէ նկատի ունենանք հայալեզու հրատարակութիւնները: Սակայն, անհրաժեշտ է նշել իտալահայ հայագէտ Գարրիէլլա Ուլուհոճեանի անգլերէն «Հայկական բառարաններու մատենագիտութիւն»ը, որ լոյս տեսած է 1985ին իտալական հանդէսի մը մէջ, իսկ առանձին հատորով՝ երկու տարի ետք²⁹: Այս համապարփակ աշխատասիրութիւնը կը պարունակէ 471 միաւոր, բաժնուած՝ միալեզու, երկլեզու եւ բազմալեզու բառարաններու եւ բառացանկերու, իրենց կարգին՝ դասակարգուած ըստ լեզուի ու տեսակի: Ընդգրկած է մինչեւ իսկ գիրքերու եւ պարբերականներու մէջ (երբեմն՝ ոչ-հայկական) լոյս տեսած նիւթեր:

Ըստ մեր հաշուարկին, միայն «Բառարան» հասկացողութեամբ միաւորներու նկատառումով (զանց կ'ընենք բառացանկեր, գրուցարաններ եւ այլն), Ուլուհոճեանի ցուցակը կ'աւելցնէ 159 հատորներ, որոնք բացակայ են Նալպանտեանի ցանկերէն (այսինքն՝ անոր մէկտեղած բառարաններուն գրեթէ մէկ երրորդը), առանց հաշուի առնելու վերջինիս նշած այն գիրքերը, որոնց այս կամ այն տպագրութեան յիշատակումը կը պակասի:

Երկու մատենագիտութիւններուն համեմատութիւնը ցոյց կու տայ վերնագրերու, հեղինակներու, տպարանի կամ էջերու քանակի տարբերութիւններ, ինչպէս եւ Նալպանտեանի կողմէ առանց հեղինակի յիշատակուած որոշ բառարաններու հեղինակ ունենալը: Տարբերութիւններուն որպէս օրինակ, ստորեւ կը բերենք Ֆրանչեսկո Ռիվոլայի եւ Ժազ Վիլլոթի (անունները լատինականացած են) հայերէն-լատիներէն բառարանները: Առաջինը (հայերէնի առաջին տպագիր բառարանը) հետեւեալ ձեւով նկարագրուած է Նալպանտեանի կողմէ (էջ 56)։

* Ռիվոլա Ֆրանչիսքօ, «Բառգիրք հայոց բառարան հայ լատինական» Միլանօ, 1621: 487 էջ։

Ուլուհոճեան աւելի ամբողջական ու ճշգրիտ պատկեր մը կու տայ (ը. 47)։

— Rivola, Franciscus. *Baragirk' Hayoc' Dictionarium Armeno-Latinum, Mediolani* [Միլանոյի լատիններէն անունն է], Collegii Ambrosiani, 1621, 4, 479 p.

Ինչպէս կը տեսնուի, բառարանը երկու վերնագիր ունի, ո'չ թէ մէկ (հայերէն վերնագիրը *Բառագիրք Հայոց* է, ո'չ թէ *Բառգիրք Հայոց*)։ Ի դէպ, Ուլուհոճեան կը նշէ նաեւ 1633ի Փարիզի վերահրատարակութիւնը (406 էջ), որ չկայ Նալպանտեանի ցանկին մէջ։

Նալպանտեան կը գրէ Վիլլոթի բառարանին մասին (էջ 57)։

* Վիլլոտ Յակոբ, «Բառարան լատինահայ: Յանկ հայ կաթողիկոսաց: Յանկ հայ թագաւորաց» Հռոմ, տպ. «Ուրբանեան», 1714: 800 էջ: 18 x 28,3 սմ.:

Իսկ Ուլուհոճեան կը նշէ (էջ 48)։

— Villotte, Jacobus, *Dictionarium novum Latino-Armenium. Bargirk' haykakan lezui*, Romæ, Prop. Fide, 1714, 24, 772 p.

Բառարանի վերնագրին մէջ զգալի տարբերութիւն կայ: Վիլլոթի հայերէն ու լատիններէն խորագրերը փոխադարձ թարգմանութիւն չեն: Լատիններէնի թարգմանութիւնն է՝ «Նոր բառարան լատինահայ», որ մասամբ դարձած է Նալպանտեանի տուած վերնագիրը, անտեսելով բուն հայերէն՝ *Բառգիրք Հայկական Լեզուի* խորագիրը: «Ուրբանեան» դպրոցը Հաւատաստութիւնն կը պատ-

կանէր, ինչ որ կը բացատրէ տպարանի տարրերութիւնը: Երկու բառարաններուն պարագային, էջաթիւերը զգալիօրէն կը տարրերին՝ մեզի անյայտ պատճառներով:

Նալպանտեան «բառարան» ստորոգութեան մէջ ներմուծած է հին թէ նոր հանրագիտարանային բառարաններ (Սուքիաս Վրդ. Էփրիկեանի Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարանը, Գառնիկ Ստեփանեանի Կենսագրական Բառարանը կամ Յովհաննէս Բարսեղեանի, Ստեփան Մելիք-Բախշեանի եւ Թադևոս Յակոբեանի Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարանը): Այս սկզբունքով, տեղին էր ընդգրկել Հ. Արսէն Ղազիկեանի անաւարտ Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն...ը, Հ. Մկրտիչ Պօտուրեանի անաւարտ Հայ Հանրագիտակը, ստալինեան մաքրագործումներուն հետեւանքով վիժած Հայկական Խորհրդային Հանրագիտարանի միակ հատորը, Հայկական Մովետական Հանրագիտարանը եւ 1980ականներէն ի վեր լոյս տեսած բազմաթիւ այլ հանրագիտարաններ եւ հանրագիտարանային բառարաններ (Հայկ Խաչատրեանի Գրական Տեղեկատուն, Արծուի Բախշինեանի Ծագումով Հայեր Ենր եւ Հայագրի Գործիչները, եւն.):

Այլեւայլ պատճառներով, նկատելի են կարգ մը կրկնութիւններ.

— Հաւաքական գործերուն մէջ յիշատակուած քառահատոր Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացատրական Բառարանը (էջ 18) վերստին յայտնուած է՝ խմբագրական կազմի յիշատակումով, այբբենական ցանկին մէջ (էջ 25): Նոյն բառարանէն երկու հատորներ կցուած են էդուարդ Աղայեանի անունին որպէս գլխաւոր խմբագիր (էջ 20), երբ յղումը ըստ ամենայնի Բ. հատորին է (միակը, զոր խմբագրած է հանգուցեալ լեզուաբանը), սակայն գլխաւոր խմբագիրը հեղինակ է:

— Ռուբէն Աբրահամեանի Պահլաւերէն-Պարսկերէն-Հայերէն-Ֆրանսերէն-Անգլերէն Բառարանը, ամբողջական տուեալներով ներկայացուելէ ետք (էջ 19), կրկին նշուած է ոչ-ամբողջական տուեալներով ու «համահեղինակութեամբ» Գէորգ Նալպանտեանի (էջ 33):

— Հրաչեայ Աճառեանի Հայոց Անճանաչունների Բառարանի երեւանեան հրատարակութիւնը յիշուած է իր տեղը (էջ 20), բայց Հայէսլի (Գ.) հրատարակութիւնը դարձած է նոր միաւոր մը՝ սփիւռքեան բառարաններու շարքին (էջ 41), փոխանակ յիշուելու երեւանեանի առթիւ որպէս վերատպում: Ի դէպ, մոռցուած է Բ. հրատարակութիւնը (Պէյրութ, «Մեան» հրատարակչական տուն, 1972):

— Հ. Աճառեանի Հայերէն Արմատական Բառարանի վերատպումը (1979) յիշուած է (էջ 20), բայց լրիւ անտեսուած է այդ դարակազմիկ երկին խմորաւիպ հրատարակութիւնը (Խոթը հատորով՝ 1926-1935. միայն վերջին՝ լրացուցիչ հատորը տպագիր է):

— Սահակ Վրդ. Ամատունիի Հայոց Բառ Ու Բանը (Վաղարշապատ, 1912) մասնակի տուեալներով յիշուած է հայաստանեան ցանկին մէջ (էջ 21) եւ կրկնուած է, տարօրինակ կերպով, Սփիւռքի ցուցակին մէջ՝ ամբողջական տուեալներով (էջ 41):

— Ատուր Եղուպեանի երկլեզու բառարանը երկրորդ անգամ յիշուած է՝ առանց հեղինակի նշումի, թարգմանական եւ հաւաքական խմբագրութեամբ բառարաններու ցանկին մէջ (էջ 40):

-- Մկրտիչ Աւգերեանի Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուին (ո՛չ թէ «Հայկազեան») (էջ 42) 1865ի տպագրութեամբ յիշուած է թարգմանական եւ հաւաքական խմբագրութեամբ բառարաններու ցանկին մէջ (էջ 39): Ասկէ զատ, այս նոյն տպագրութիւնը երրորդ անգամ յիշուած է (Հ.) Գրիգոր Ճէլալեանի անունին տակ (էջ 51)³⁰:

-- Մխիթարեան երեք հայրերուն՝ Գաբրիէլ Աւետիքեանի, Խաչատուր Սիւրմէլեանի եւ Մկրտիչ Աւգերեանի Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուին (Վենետիկ, 1836-1837, Բ. տպ. Երեւան, 1979-1981, Գ. տպ., Ժընեւ, 1990) (էջ 43) կրկին երեւցած է «Երից վրդ»ի անունին տակ («Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1837՝ առանց յաւելեալ մանրամասներու (էջ 47). անուանաթերթին վրայ գրուած է՝ «աշխատասիրութեամբ երից վարդապետաց»), իսկ երեւանեան վերահրատարակութիւնը դարձած է Սերգէյ Համբարձումեանի եւ այլոց գործ (թէեւ վերջինները միայն խմբագրական յանձնաժողովի անդամներ էին)՝ «Նոր գիրք Հայկազեան լեզուի»ի եռահատոր, 1979ի հրատարակութեամբ (էջ 30):

-- Կարապետ Բասմաջեանի եւ Գուրտոն Լուսինեանի Առձեռն Բառարան Հայերէն Աշխարհիկ Լեզուէ Ծրանսերէնը յիշուած է երկու անգամ, նախ՝ Բ. հրատարակութիւնը Բասմաջեան-Լուսինեան անունին տակ (էջ 43), ապա՝ երկու հրատարակութիւնները՝ Պասմաճեան-Լուսինեան անունին տակ (էջ 55): Կրկնութենէն զատ, հարկ է նշել, որ բառարանին առաջին հեղինակը Գուրտոն Լուսինեանն էր (մահացած՝ 1906), իսկ Կարապետ Բասմաջեանը՝ անոր գործակիցը:

-- Աշոտ Բլբուլեանի Թուս-Հայերէն բառարանը (Երեւան, 2006, 400 էջ) (էջ 24) դարձեալ երեւցած է Աշոտ Պապուլեանի անունին տակ՝ հրատարակչատան յաւելումով եւ 399 էջով (էջ 34): Ի դէպ, էջ 23-24ի Բաղդասարեան եւ Բեդիրեան անունները էջ 34ի մէջ Պաղտասարեան եւ Պետիրեան ձեւերով կ'երեւին, թէեւ այլ գործերու յիշատակումով (Պետիրեանի պարագային, այդ բառարաններէն մէկը արեւմտահայերու ուղղուած է, իսկ հեղինակը արեւմտահայ է ծագումով):

-- Ս. Գ.ի անունով յիշուած Բառգիրք Հայերէն Լեզուին (էջ 57) նոյնական է Սիմոն Գաբամաճեանի հեղինակած նոյն գործին հետ (էջ 43):

-- Տիանա եւ Սուզաննա Յարութիւնեանի Հայերէն-Անգլերէն, Անգլերէն-Հայերէն» բառարանը (Նիւ Եորք, 1993, կը պակսի հրատարակիչը՝ Hippocrene Books) նաեւ ներկայացուած է իր Տրդ հրատարակութեամբ (2008) որպէս Տիանա Յարութիւնեանի առանձինն աշխատանքը (էջ 53):

-- Յ. Յ. Չազմագճեանի Ընդարձակ Բառարան Անգլերէն-Հայերէնը (Պոստըն, 1922) նաեւ ներկայացուած է «Անգլերէն-Հայերէն բառարան» ձեւով (էջ 54):

Քանի մը այլեւայլ ճշգրտմներ--

1) Մայաթ-Նովայի Հայերէն Խաղերի Բառարանի հեղինակին անունը Աշոտ եւ ոչ թէ Արտաշէս Քոչոյեան է (էջ 39):

2) Հ. Յարութիւն Աւգերեանի անգլերէն-հայերէն բառարանին (1821) ամբողջական վերնագիրն է «Բառարան անգղիարէն եւ հայերէն աշխատասիրեալ ի Հ. Յարութիւն վարդապետէ Աւգերեան ձեռնտուութեամբ Ասպետի Յովհաննու Պրէնտեան Վ[արդապետ] Ա[րուեստից]»: Այս վերնագրին առթած շփոթին հետեւանքով, գրուած է, թէ համահեղինակը «Ասպետ Պէնտեան»ն է (էջ 43):

Անգլերէն վերնագիրը կը գրէ “John Brand Esq[ui]re A[rts] M[aster]”, իսկ յառաջաբանն ալ զայն յիշած է որպէս «Յովհաննէս Պրէնտ (Brand) միւս եւս ազնուական ծնունդ Անգլիոյ» ձեւով, ուստի՝ ոչ-հայր Մէկ խօսքով՝ ենթակային բուն անունը Ճոն Պրէնտ է (հմմտ. էջ 51, ուր պէտք է յիշուէր «Պրէնտ, Ճոն» ձեւով):

Աւելցնենք, որ 1821ի բառարանը վերատպուած է 1825ին՝ Կալկաթայի մէջ (սխալմամբ վերագրուած Յովհաննէս Աւդալեանին, էջ 43)³¹, եւ 1868ին՝ Վենետիկի մէջ:

3) Նորայր Բիւզանդացիի Բառագիրք Ի Գաղղիերէն Լեզուէ Ի Հայերէնի առաջին հրատարակութիւնը լոյս տեսած է Պոլսոյ մէջ, 1882ին (էջ 43), այլ 1884ին (տպ. Ա. Յ. Պօյաճեան, 1303 էջ):

4) Յ. Ժ. Ի (Յակոբ Ժօլօլեան, այսինքն՝ Յ. Ժ. Սիրունի) 1914ի զինուորական բառարանին վերնագիրը Բացատրուած Զինուորական Բառարան է, ոչ թէ «Բացատրական...»: Ան, բնականաբար, պէտք է գետեղուէր «Յ» գիրին տակ (էջ 52):

Բոլոր յղումները տրուած են հայերէնով, սակայն ո՛չ բոլոր բառարանները հայերէն են կամ հայերէն խորագիր ունին: Ասիկա, ի դէպ, կը խոչընդոտէ անոնց մատչելիութեան: Բառք Կայիանոսիէն զատ (հմմտ. էջ 50, ուր վրիպումով յիշուած է Հ. Անդրանիկ Կոանեանի անունին տակ), կ'արժէ յիշել, ի շարս այլոց, երեք ուրիշ օրինակներ.

– Թոմաս Սամուէլեան, «Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն-հայերէն բառարան», Նիւ Եորք, հր. Ազգ. Կրթական Կոմիտէ, 1993, 139 էջ, 15,5 x 23,5 սմ (էջ 37) (իմա՝ Thomas Samuelian, *Armenian Dictionary in Transliteration: Western Pronunciation. Armenian-English, English-Armenian*, New York, Armenian National Education Committee, 1993, 139 էջ): Ի դէպ, Armenian National Education Committeeի հայերէն պաշտօնական անունը Ազգային Ուսումնական Խորհուրդ է:

– Ատուր Եազուպեան, «Անգլերէն-հայերէն եւ հայերէն-անգլերէն հակիրճ բառարան», Լոս Անճելըս, հր. «Հայկական արխիւ», 1944, 176 էջ (էջ 47) (իմա՝ Adour H. Yacoubian, *English-Armenian and Armenian-English concise dictionary*, Los Angeles, Armenian Archives Press, 1944, 176 էջ):

– Վազգէն-Քաչիկ Դաւիթեան, Նիքոլա[ս] Առուտէ, «Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն հայերէն բառարան եւ բանահիւսութիւն», Ն.Ե., 2006, 183 էջ (էջ 46) (իմա՝ Nicholas Awde and Vazken-Khatchig Davidian, *Western Armenian Dictionary and Phrasebook*, New York, Hippocrene Books, 2006, 183 էջ):

Թելագրեյի է. որ յաջորդ հրատարակութիւնը ունենայ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ օտարալեզու վերնագրերը, եթէ կան, կամ ալլապէս օտարալեզու խորագիրը եւ, ըստ ցանկութեան, հայերէն թարգմանութիւն մը (փակագիծերու մէջ):

Քանի մը բառարաններ եւ տպագրութիւններ բացակայ են Նալպանտեանի ցուցակէն (Ալլահիերդեանի, Արեղեանի եւ Օրմանեանի հատորները նոյնպէս չկան Ուլուհոճեանի ցուցակին մէջ): Անոնցմէ մէկ քանին յիշուած են ստորեւ, թէեւ սոյն ցանկը սպառիչ չէ անշուշտ. օրինակ՝ «Հայաստանի գրադարանների համահաւաք գրացուցակ»ը կը պարունակէ 1995-2010 ժամանակաշրջանին հրատարակուած բազմաթիւ բառարաններ, որոնք Նալպանտեանի կողմէ

ցանկագրուած չեն եւ որոնց յիշատակումը դարձեալ զանց կ'ընենք տեղի անձ-
կութեան պատճառով (տե՛ս՝ www.flib.sci.am).

Լուսինեան, Գուխտոն, Նոր Բառգիրք Պատկերազարդ Յրանսահայ, Հ. Ա.,
Բ. տպ., Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1909, 1059 էջ. Հ. Բ., Կ. Պոլիս, տպ. Յ.
Մատթէոսեան, 1910, 817 էջ:

Նշան Ալլահվերդեան, Նոր Ուղղագրական Բառգրքոյի, Երեւան, Պետ-
հրատ, 1930, 178 էջ:

Արտաշէս Աբեղեան, Ուղղագրական Բառգրքոյի, Թեհրան, տպ. Բանկ
Մեկի, 1962, 189 էջ:

Մեսրոպ Գուլումճեան, Ընդարձակ Բառարան Հայերէնէ Անգլիերէն,
Պէյրութ, տպ. Ատլաս, 1970, 1150 էջ:

Մարտիրոս Գուլազճեան եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունի, Անգլիերէն-Հայերէն
Արդի Բառարան, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1970, 951 էջ:

Մարտիրոս Գուլազճեան եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունի, Հայերէն-Անգլիերէն
Արդի Բառարան, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1970, 418 էջ:

Մեսրոպ Գուլումճեան, Գրպանի Նոր Բառարան Անգլիերէնէ-Հայերէն,
Պէյրութ, տպ. Շիրակ, 1973, 352 էջ:

Մարտիրոս Գուլազճեան եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունի, Հայերէն-Անգլիերէն
Արդի Բառարան, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1978, 418 էջ (տպագրու-
թեան թիւը յիշուած չէ):

Maghakia Ormanian, *A Dictionary of the Armenian Church*. translated by
Bedros Norehad, New York, St. Vartan Press, 1984, 143 pages (Բ. տպագրու-
թիւն՝ New York, St. Vartan Press, 2006)³²:

Գարեգին վրդ. Պեքճեան, Գիրք Անձնանուններու, Պէյրութ, տպ. Արազ,
1988, 293 էջ (Հայերէն եւ Ֆրանսերէն):

Thomas J. Samuelian, *A Course in Modern Western Armenian: Dictionary
and Linguistic Notes*, New York, Armenian National Education Committee, 1989,
271 էջ:

Adour H. Yacoubian, *English-Armenian and Armenian-English Dictionary
Romanized*, P. Shalom Pub, New York, [1980?-1989?]³³ 176 էջ (թուագրումը՝ ըստ
Նիւ Եորքի Հանրային Գրադարանի ցուցակին. 1944ի բառարանին լուսատիպ
վերահրատարակութիւնն է՝ փոխուած անուանաթերթով):

Արտաշէս Աբեղեան, Ուղղագրական Բառգրքոյի, Նիւ Եորք, ա.հ., 1990, 189
էջ:

Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հատոր 1-5,
Ժընեւ, Մարտիրոս Մինասեան, 1990, 3462 էջ:

Ա. Նար-Պէյ (Ամբրոսիոս Գալֆայեան), Բառգիրք Հայ-Գաղղիարէն, Լիզ-
պոն, վեցերորդ տպագրութիւն, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկութիւն,
1991, 1032 էջ:

Henri Siranyan, *Dictionnaire des principaux auteurs arméniens*, Valence,
Editions MCA Décines, 1993, 194 էջ:

Քարլ Ուլբրիխթ, Անգլիերէն-Հայերէն, Հայերէն-Անգլիերէն Իրաւաբանական
Բառարան, Երեւան, ա.հ., 1994, 106 էջ:

George Mouradian, *Armenian Info-Text*, Southgate (Mi), Bookshelf
Publishers, 1995, 342 էջ:

Սիրվարդ Հաննէսեան, *Հայերէն-Ցրանսերէն Համառօտ Բառարան*, Բ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, «Շիրակ» հրատարակչատուն, 1996, 160 էջ:

Վահան Սարուխանեան, *Ուղղագրական Բառգրքով*, Ըստ Արտաշէս Արեղեանի, Թեհրան, «Նայիրի», 1999, 173 էջ:

Takvor Takvorian, *Grand dictionnaire français-arménien*, Paris, Editions Ophrys, 1994, 840 էջ (Բ. տպագրութիւն՝ Paris, Editions Ophrys, 2000, 910 էջ):

Յարութիւն Քիւրքճեան, *Գործնական Բառարան Ցրանսերէն-Հայերէն*, Դ. տպագրութիւն, Պէյրութ, «Շիրակ» հրատարակչատուն, 1998, 416 էջ:

Takvor Takvorian, *Grand dictionnaire arménien-français*, Paris, Editions Ophrys, 2000, 972 էջ:

Ara Krikorian, *Dictionnaire de la Cause Arménienne*, Créteil, Edipol, 2002, 268 էջ:

Յարութիւն Թէքէեան, *Սպաներէնէ-Հայերէն Բառարան*, Պուէնոս Այրէս, Ս. Գրիգոր Նարեկացի Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութիւն, 2009, 696 էջ:

Կիլտա Պչաքճեան, *Հայերէն-Անգլերէն Գործնական Բառարան*, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան հրատարակչատուն, 2010, 180 էջ:

Գրաչարական վրէպով, հայրենի վաղամեռիկ լեզուաբան Վահան Սարգսեանին վերագրուած է անգոյ «Պարսկերէն-Հայերէն բառարան» մը (էջ 36): Պէտք է ըլլայ՝ «Պարսկերէն [իմա՝ բասկերէն]-Հայերէն բառարան»:

* * *

Հեղինակը դասական ուղղագրութեամբ շարադրած է իր գործը: Տարբեր բան պիտի չակնկալէինք արեւմտահայերէն գրող սփիւռքահայ հեղինակէ մը՝ Հայաստան ուսանած ըլլալով հանդերձ, որ կը յարգէ թէ՛ իր արտայայտութեան լեզուն եւ թէ՛ անոր դրսեւորման աւանդական ձեւը: Նոյնը չէ մտածած Հայաստանէն արտագաղթած քալիֆօրնիաբնակ հեղինակուհի մը, որ «բարեփոխուած» ուղղագրութեան՝ հակասութիւններով լեցուն թունդ պաշտպանողական մը ներմուծած է այդ ուղղագրութեամբ տպուած ու հատորին նուիրուած իր գրութեան մէջ:

«Յատօք սրտի գիրքը գրուած է դասական ուղղագրութեամբ, որը ես համարում եմ մէկ քայլ ետ լեզուի զարգացման գործընթացում: Բացատրեմ միտքս: Լեզուն զարգացող երեւոյթ է, եւ քաղաքականութիւնը չէ, որ միջնորդ պիտի հանդիսանայ զարգացման գործում, ինչպէս մտածում ու անում են շատ մտաւորականներ՝ ետ վերադառնալով դասական ուղղագրութեանը՝ քանի որ հայաստանեան ուղղագրութիւնը բարեփոխուել է սովետական կարգերի օրօք, սովետական ղեկավարների հրահանգով: Այդ բարեփոխումն արուել է եւ մենք այսօր ընդունում ենք եւ ետ վերադարձը համարում մի քայլ ետ դէպի յետադիմութիւն»³³:

Աւելորդ է նշել, որ եթէ «քաղաքականութիւնը չէ, որ միջնորդ պիտի հանդիսանայ», ուրեմն ինչո՞ւ կ'ընդունուի «սովետական ղեկավարների հրահանգով» բարեփոխուած ուղղագրութիւնը որպէս «զարգացում»:

Հայոց հինգ դարերու տպագիր նիւթը, իր փխրուն ու խուսափուկ նկարագրով, յաճախ տուն-տուն կամ պահուստուք կը խաղայ պրպտողի անհատնում համբերութեան հետ, իսկ երբեմն կը յաջողի խոյս տալ անոր յամառ հետապնդումէն: Կատարուած նշումները պարզապէս կը ձգտին օժանդակել այդ հետապնդումին: Սփիւռքի բանասիրական լայրծուն ու ապերախտ դաշտին

մէջ, միշտ ողջունելի է այսպիսի երկերու հրատարակութիւնը, որ պէտք է ուղեկցուի ծայրայեղ խնամքով: Մաղթենք, որ հեղինակը շարունակէ միեւնոյն խանդավառութեամբ հերկել մեր մշակոյթի ուսումնասիրութեան անդամտանը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Թէոդիկ, Տիպ Ու Տառ, Բ. հրատարակութիւն, Հայկական Մատենաշար «Գալուստ Կիւլպէնկեան» Հիմնարկութեան, Հալէպ, «Կիլիկիա» տպարան-գրատուն, 2006, էջ 186 (Ա. տպ. Կ. Պոլիս, 1912): Ամերիկայի նուիրուած գլուխին թարգմանութեան համար, տե՛ս՝ Teotig, "Armenian Printing in America (1857-1912)", translated and edited by Vartan Matiossian, *The Armenian Weekly*, September 1, 1912, էջ 25-27:

² Յովսէփ Նալպանտեան, «Հայ Գիրքը, Կարդալը Եւ Մենք», *Նոր Կեանք*, Յունիս 14, 2011, էջ 9:

³ Զարեանդի Կրնա՞նք Հաշտուիլ Թուրքին Հետ (1926, 47 էջ) եւ Միացեալ Եւ Անկախ Թուրանիա Կամ Ինչ Կը Մրագրեն Թուրքերը (1926, 228 էջ) գիրքերը՝ առանց հրատարակութեան վայրի եւ տպարանի նշումի, պէտք է դասուին ամերիկահայերու գիրքերու շարքին, քանի որ անոնց զննումը ցոյց կու տայ, որ լոյս տեսած են Պոստըն, «Հայրենիք»ի տպարանէն: Նոյն վայրն ու տպարանը պէտք է վերագրել հետեւեալ երկու հրատարակութիւններուն՝ Հայկական Փրէս Բիւրօն Եւ Իր Գործը (առանց թուականի, 64 էջ, հաւանաբար տպուած՝ 1926ին կամ 1927ին) եւ Դաւիթ Վաչնաճէ, Վրաստանը Հիւսիսի Եւ Հարաւի Միջեւ Հին Օրերէն Մինչեւ Մեր Օրերը, ռուսերէնէ թարգմ. Վ. Մասիսեան (առանց թուականի, 63 էջ), որ կողքին վրայ ունի «Արտատպուած՝ Հայրենիք՝ ամսագրէն» նշումը:

Այստեղ կ'արժէ նշել վերջին տասնամեակին սկիզբ առած «Գարեգին Ա. Աստուածաբանական Եւ Հայագիտական Մատենաշար»ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.ի վաստակը խմբող «Կրօնական, աստուածաբանական եւ հայագիտական երկեր»ը, որոնց հայերէն բաժինը լոյս կը տեսնէ Վազգէն Ղուկասեանի խմբագրութեամբ: 2003-2009ին լոյս տեսած վեց հատորները, զարմանալիօրէն, հրատարակութեան վայր չունին (որպէս տպագրութեան վայր նշուած են մերթ Բանատան եւ մերթ Զինաստանը): Հետեւաբար, անոնք ներկայ մատենագիտութենէն դուրս մնացած են: Սակայն, նոյն մատենաշարին մաս կազմող Karekin I, *The Gift of Faith* անգլերէն հատորը լոյս տեսած է 2009ին՝ Նիւ Եորք-Լոնտոն հրատարակութեան վայրի նշումով, ինչ որ կրնայ տարածուիլ վերոյիշեալ հատորներու շարքին վրայ, որուն խմբագրական ու գրաշարական աշխատանքը կը կատարուի Նիւ Եորքի մէջ:

⁴ Միայն կու տանք սրբագրուող կամ պակսող տուեալները. Ալպերթ Արէլեան (Քեսապ, 1893-1986), Ա. Արփինէ (1907 (ոչ թէ 1908) - Էմերսըն, Նիւ Ճըրզի, 2003), Արմանտ (մ. Պոստըն, 2008), Սուրէն Ա. Քհնյ. Բաբախեան (մ. Տիթրոյիթ, 1978), Կարապետ Բասմաջեան (ծ. Պոլիս-մ. Փարիզ), Յ. Գեղարզ (ծ. Պէյրութ, 1928), Անուշ Գրիգորեան (Տարօնի Յաղաղ գիւղը, 1904 (ոչ թէ Վան, 1915) - Ուեսթփոլտ, Նիւ Ճըրզի, 2005), Սարգիս Չէլթիեան (Խտրապէկ, 1930 - անհետացած՝ Պէյրութ, 1985), Յակոբ Թանգեան (ծ. Հալէպ, 1935), Գրիգոր Կէօլճիքեան (1884-1963 (ոչ թէ 1936)), Պետրոս Կէօլճիքեան (1874 - Սենթ Փօլ, 1959, ոչ թէ 1881-1960ական թուականներ), Բիւզանդ Կուսեան (մ. Ուիթ-իլը, Քալիֆորնիա, 2004), Լուսիկ Մելիքեան (մ. Նիւ Եորք, 2003), Միսաք Հայկենց (ծ. Աղեքսանդրիա), Հրանդ Մարգարեան (ծ. Պասրա), Գէորգ Մելիտիսեցի (մ. Քիլվլենտ, Օհայօ), Օշական Վրդ. Մինասեան (մ. Քեմպրիճ, Մասաչուսէց, 2008ին), Զաւէն Նալպանտեան (ծ. 1890ին, ոչ թէ 1888), Յակոբ Ներսոյեան (մ. Քելթերինկ, Օհայօ, 2006), Պետրոս Նորհատ (մ. 1988, ոչ թէ 1989), Բենիամին Նուրիկեան (մ. 1988, ոչ թէ 1987), Յարութիւն Զաքմաքճեան (Ատանա, 1879 (ոչ թէ 1878) - Պոստըն, 1973), Սեդրաք Պաղ-

տոյեան (ծ. Քղի), Կարիկ Պատմաճեան (անհետացած՝ Մոսկուա, 1990), Վարուժան Պետիկեան (1927 - Նիկոսիա, 1989), Գրիգոր Պըլտեան (ծ. Պէյրուս, 1945), Լեւոն Սոփոկեան (մ. Փարիզ), Վահրամ Սօֆեան (1899 - Ֆրէզնո, 1969), Տիրայր Արք-Նոր Շէն Գ., Հադրութ, 1867 - Նիւ Եորք, 1956, ոչ թէ Կ. Պոլիս, 1876 - Ֆաուլթըր, 1932, Գէորգ Տօնապետեան (Հայէպ, 1927 - Պոստըն, 1996), Վարդգէս Տօնապետեան (մ. Լօուր, Մասաչուսէց, 2008), Վահէ Օշական (մ. Ֆիլատելֆիա, ոչ թէ Լոս Անճելըս)։

Անցողակի նշենք, որ Ասատուր եւ Լեւոն Սոփոկեան եղբայրներուն ծննդավայրը կը նշուի որպէս Զորք-Մարգպան (Ա. Սոփոկեան) եւ Տէօրթ Եօլ (Լ. Սոփոկեան) (էջ 114), որոնք նոյն քաղաքին հայերէն եւ թրքերէն անուններն են։

- ⁶ Ն. Ազգունիի (Ներսէս Դշտոյեան) *Յեղիս Երկունքը* («Հայկ» տպարան), Շաքէ Աղաջանեանի *Բաճաստեղծութիւններ* («Ոսկեատառ»), Նիկոլ Աղբալեանի *Մատնումներ* Հ. Յ. Դաշնակցութեան Մասին (հրատ. ՀՅԴ «Գարեկին Նժդեհ» կոմիտէութեան), Լէոնիտ Անտրէեւի *Եօթը Կարուածներու Պատմութիւն* («Հայրենիք» տպարան), Վեր. Կ. Ատանալեանի *Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց Եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ* (Crown Printing Co.), Վրէժ-Արմէն Արթինեանի *Հայաստանի Պատմական Ատլաս* (Ազգային Ուսումնական Խորհուրդ), Հրանդ Բ. Արմէնի *Քննադատները Զղայնացած Եւ* («Հորիզոն»), Յովհաննէս Աւագեանի *Նշանաւոր Օրերաներ* (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, 1927, 164 էջ) եւ *Այսպէս Ապրեցանք* (Նիւ Եորք, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, 1930, 135 էջ), Գրիգոր Աֆարեանի *Արանջի Վիպակներ Եւ Թանկագին Էջեր* («Պայքար» հրատարակչատուն), Սեդա Բալեան-Տէր Յակոբեանի *Համահեղինակած Պատմութիւն Իրանահայերի* («Ալքո»), Մ. Սմբատ Գարրիէլեանի *Հայկական Ժգնաժամն Ու Վերածնութիւնը* (Պոստըն, «Ատլանտեան» տպարան), Արայ Գալստեանի *Օրը Օրին* («Մայրենի» հրատարակչատուն), Արիս Գարֆալեանի *Զօմախու* (հրատ. Զօմախուի Նպաստամատուց Ընկերութեան, «Կոչնակ» տպարան, 168 էջ), Արմէն Գարոյի *Ապրուած Օրերը* (Ա. տպ. «Հայրենիք», 209 էջ), Հայկ Գոհարեանի *Նարօտը* («Հայրենիք» հաստատութիւն), Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի *Պատմութեան Համարը* (մատենաշար Դուրեան Եանձնախումբի, թիւ 1, Նիւ Եորք -- ոչ թէ Պոստըն --, «Արքեպիսկոպոս Ղեւոնդ Դուրեան Եանձնախումբ», 23 էջ), Միսաք Թորլաքեանի *Օրերուս Հետ* («Հորիզոն»), Պետրոս Թորոսեանի *Հայ Ամերիկեան Ազգային Նոր Երգարան* (Հօպօքըն, Հայ Ամերիկեան տողատիպ տպագրատուն Պ. Ռ. Թորոսեանի, ոչ թէ Նիւ Եորք. երկրորդ հատորին վերնագիրն ալ նոյնն է եւ ոչ թէ «Միրոյ քնար»)։ Պատ. Աւետիս Հասէսեանի (հատորը տպուած է Հերրլտ Ա. Կ. Հասէսեանի անունով) *Տաճարանեան՝ Աստուծոյ Հրովարտակը* (Նիւ Եորք, Papken Publishing House, 286 էջ), Բիզանդ Կոանեանի *Ամբողջական Երկեր*, Գ. Հատոր (G Printing), Օ. Մալխազունիի *«Խաֆիէ»* («Պայքար»), Թորգոմ Վրդ. Մանուկեանի *Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան. Քահանայութեան 25-Ամեայ Յորեկանին Առիթով* (Յօրեկնական Կեդրոնական Եանձնախումբ, 64 էջ), Մարգպետ Մարկոսեանի *Խմբագրած Նոր Գիր Եւ Իր Աշխատակիցները եւ Գրական Ելոյթներ* (Ս. Վարդան հրատարակչատուն), Արտեմ Եարութիւնեանի *Հրդեհը Հիւսուրց Հոգի* («Վեհարթ»), Լեւոն Գ. Մինասեանի *Փերիայի Գաւառի Հայերը* («Բոլոր Տեպօ»), Ե. Թիրեաքեանի *Հայկական Տաղաչափութիւն* («Արմէնիա», 102 էջ, գիրքը անթուակիր է, բայց լոյս տեսած է 1917ի եւ 1920ի միջեւ), Յակոբ Թ. Նազարեանցի *Արտասահմանեան Հայ Գաղութներու Պատմութիւնը* (Tankian Publishing Co.), Շահան Նաթալիի *Երեւանի Համաձայնագիրը* (առանց տպարանի նշումի, 112 էջ), Ս. Նալիբիի *Մեր Գաղափարական Խնդիրները* («Գրամարտիկ», 1955), Մարկ Նշանեանի *Յակոբ Օշականի Մատենագրութիւն* («Բաց նամակ» մատենաշար, թիւ 2), Արշակ Զօպանեանի *Դէմքեր* (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն), Նշան Ս. Պալեօզեանի *Ձայն Մը Անցեալէն* (Կեանքի Խոհեր) (Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, 239 էջ), Եղիա Պապիկեանի *Ապացոյց Աստուծոյ Գոյութեան* (հ. Ա., Փաստաթիւս (ոչ թէ Լոս Անճելըս), հրատ. էմ-

մանուէլ Աստուածաշունչի Գոլէճի, ca. 1998). Արուսեակ Սահակեանի Սանայ Մներ Դիցազնալէպ («Դրազարկ» հրատարակչատուն), Վարազ Սամուէլեանի Պոէմներ Եւ Պատմութիւններ (Liberty Printing Co., 1978, 32 էջ), Դանիէլ Վարուժանի Հացին Երգը (հրատ. Համազգային Հայ Մշակութային եւ Կրթական Ընկերակցութեան Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Շրջանի եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութիւններուն, 79 էջ), Յ. Յ. Տաղաւարեանի Ազգարանութիւն Սեբաստիոյ Զատրոնեան Գերգաստանի (Նիւ Եորք, առանց հրատարակիչի, 112 էջ), Լեւոն Գ. Տաղլեանի Եղեռնի Յուշեր (Հայկ Յ. Թումայեան, 62 էջ, երկլեզու), Վեր. Աւետիս Տարազեանի Թատերագիրք Ս. Գրային Եւ Ազգային Պատմութիւնէ (Հ. Ա. Նիւ Եորք, Տպ. «Երակ», 364 էջ), Տիրայր Արք. Տէր Թովաննիսեանի Յրիկ Դիւանը (հրատ. Մելգոնեան Փոնտի), Տիգրան Տէրոյեանի (Վազգէն) Վազգէն Երգարան (տպ. «Հայրենիք»), Նազարէթ Փիրանեան, Արիւնոտ Պատմութիւններ («Պայքար»-ի տպարան, 158 էջ), Նազարէթ Փիրանեան, Խորհրդի Եղեռնը («Պայքար»-ի տպարան), Գրիգոր Քէօսէեանի Գիր Եւ Գրծ («Մայրենի» հրատարակչատուն), Համերայտութիւն – Հացի Խնդիր («Ատլանտեան» տպարան), Սարգիս Ծրատգեանի Ազգն Հոյց Յարեաւ Ի Մեռելոց (Փասատինա, «Արաքս» տպարան), Զարեհ Պտուկեանի Դրամագիտական Աշխատանքներու Ժողովածուի Հատորները եւ Տիգրան Մեծի Պղնձեայ Դրամներու Դրամագիտ Մը Եւ Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամագիտ Մը հրատարակած է Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը (Armenian Numismatic Society) եւ ոչ թէ Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը (American Numismatic Society):

- 8 Գ. Արամանի, Ուրուագիծեր, Պոստրն, տպարան Կիլիկիա, [1912], 25 էջ. Գողթան Երգարան, հրատ. «Գողթան» երգչախումբի, Ֆիլատելֆիա, «Իդէալ» տպարան, 1915, 207 էջ. Յ. Յ. Զազմազեան, Բերական-Ընթերցարան, Ա. տարի, Պոստրն, «Ի. Ա. Երան» հրատարակչատուն, 1916, 80 էջ. Բերունի [Սիմոն Յակոբեան], Հրացի Վարիչները, Կովկասի Պաշտպանութիւնը Եւ Հայերը, Պոստրն, «Հայրենիք»-ի տպարան, 1919, 50 էջ. Թուրքիկ Ամերիկահայ Գաղութիւն. Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն. Ազգային Համագումարին Մասնակցող Զորս Պատուիրակներու Ընտրութեան Առթիւ, 1919 Փետրվար [sic] առթիւ, 16 էջ (առանց վայրի, առանց տպարանի յիշատակումի). Է. Պրէմօն, Կիլիկիա 1919-1920 Շրջանին, Թարգմ. Տիգրան Յ. Պոյաճեան, Պոստրն, տպ. «Պահակ»-ի, 1921՝ 135 էջ. Անաթոլ Ծրանս, Միլիտարի Պոնարի Ոճիւրը, Թարգմ. Երուանդ Մեսիսեան, Պոստրն, Տպ. «Ազգ-Պահակ»-ի, 1922, 257 էջ. Եղիազար Աղզարեանց (Eli Agzar), Կտակը (Վէպ). Հայ-Ընտանեկան Կեանքէ Առնուած, Նիւ Եորք, Արմէնիա տպարան, 1923, 184 էջ. Ռուբէն Դարբինեան, Մեր Պատասխանը Ե. Բաջազեանին, Պոստրն, «Հայրենիք» տպարան, 1923, 166 էջ. Մ. Մինասեան, Յեղաշին Բաղկացութիւն Ներկայ Հայութեան, Հրատ. Ամերիկահայ Հրատարակ. Հիմնարկութեան, Մասենաշար Հայկական Վերաշինութեան Թիւ 5, Ծրէզնօ, տպարան «Նոր Օր», 1924, 126 էջ. Նշան Տէստէկիւլ, Գրեթեւ Արուստը. Դրագիտութիւն Եւ Գրականութիւն, Պոստրն, տպարան «Հայրենիք», 1924, 206 էջ. Վարդան Տիրատ, Ամուսնութիւն Եւ Ամուսնալուծում, Պոստրն, տպ. «Երան», 1924, 31 էջ. Յակոբ Խոհարարեան, Հայ Հաւասարը (Մասց Ու Պաշտառ Պատկերներ), Նիւ Եորք, Տիւփայեան տպարան, [1924], 88 էջ. Բարեկէն Կպս. [Կիւլէսէրեան], Հայաստանեայց Եկեղեցի (Բանախօսութիւն), Պոստրն, ա.հ., 1924, 62 էջ. Հայ Բաղաբացիական Փորձագատը Միացեալ Նահանգաց Շրջանային Դատարանին Մէջ (Պաշտօնական Ատենագրութիւն), Թարգմ. Տ. Ա. Տիքիճեան, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, Նիւ Եորք, 1925, 104 էջ. Տոքթ. Ա. Նազգաշեան, Այալի Բաւար, Պոստրն, տպ. «Հայրենիք», 1925, 63 էջ. Արմենուհի. Դրուագ Մը 96-ի Հայկական Կեանքէն, Թարգմ. (Տիկ.) Կ. Ա. Նազար, Պոստրն, տպ. «Պայքար», 1925, 160 էջ. Երուանդ Մեսիսեան, Գրական Դպրոցները Ծրանայի Մէջ (Բանախօսութիւն Մը), Նիւ Եորք, «Կոչնակ» տպարան, 1929, 77 էջ. Վահան Թովմասեան, Մանուկներու Դատարարակցութիւնը (Տեաք. Ա.),

Նիւ Եորք, «Մասիս» գրատուն, 1929, 15 էջ. Սեպուհ, Նոր Շէն (Վերածնած Խաչատր) (1921-1930), Նիւ Եորք, Հրատ. Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, 1927, 172 էջ. Էրիկնոյ, Աշ-Քար (Վէպ Ամերիկական Կեանքէ), Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1930, 116 էջ. Խաչիկ Քհնյ. Գոուգեան, Մանրանկար Հայ. Առաք. Սր. Եկեղեցւոյ, Սան Ֆրանսիսկո, ա.հ., 1931, 23 էջ. Յուշագիրք Տասնամեակի Հայ Նահատակաց Աւետ. Եկեղեցւոյ Հիմնարկութեան 1924-1934, [Ֆիլատելֆիա, ա.հ., 1934], 88 + 12 էջ. Նոր Կեանքի Երգեր, կազմեց Գրիգոր Սիւնի, Նիւ Եորք, Բանհրատ թիւ 3 երաժշտական սէկտոր, 1934, 69 էջ. Ա. Պարտիզեան, Հայ Եկեղեցւոյ Տագնապը Եւ Անոր Պատասխանատուները, Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1936, 440 էջ. Յ. Գ. Նիկողոսեան, Փեթակ. Ընթերցարան Հայ Մանուկներու, Գ. Գիրք, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1937, 110 էջ. Ռուբէն Բազուպեան, Գրիգոր Նարեկացի, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1939, 53 էջ. Մ. Կ. Փափագեան, Մ. Սմբատ Գարրիէլեան (1856-1919), Լոս Անճելըս, տպարան «Պօզանեան», 1939, 54 էջ. Մ. Կ. Փափագեան, Պանդխտաց Հայ Ժողովական Եկեղեցի, Լոս Անճելըս, Bozart Press, 1940, 49 էջ. Հայ Ժողովրդական Երգարան, Յառաջդիմականի Մատենաշար Թիւ 2, Նիւ Եորք, Ամերիկական Երաժշտական Միութիւն, 1940, 84 էջ. Մ. Տ. Մարտենց, Ա. Յ. Միութիւնը Եւ Հայրենական Պատերազմը, Յառաջդիմականի Մատենաշար Թիւ 7, Նիւ Եորք, Ամերիկական Երաժշտական Միութիւն, 1941, 16 էջ. Վասպուրական Եւ Իր Տարազիր Զաւակները, Հրատ. Համա-Վասպուրականի Հայրենակցական Միութեան, Պոստըն, տպարան «Հայրենիք», 1942, 176 էջ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Նիւթեր Եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի Եւ Մշակոյթի Պատմութեան, պրակ Բ., Նիւ Եորք, ա. հ., 1943, 70 էջ. Աւետիք Իսահակեան, Արկածախնդիրները, Տրէզնո, տպարան «Նոր Օր», 1943, 16 էջ. Աւետիք Իսահակեան, Արկածախնդիրները, Նիւ Եորք, Ամերիկական Երաժշտական Միութիւն, 1943, 16 էջ. Հին Հայկական Վիպասանքից Եւ Առասպելներէց. Ռոտտերի Նկարներով, Յառաջդիմականի Մատենաշար Թիւ 11, Նիւ Եորք, Ամերիկական Երաժշտական Միութիւն, 1943, 39 էջ. Տ. Գարեգին Ս. Արքեպս. Յովսէփեան Ընտրեալ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1943, 33 էջ. Կարապետ Քհնյ. Գալֆայիան, Հայկական Զրոյցներ, Լոս Անճելըս, տպարան «Պօզանեան», 1944, 110 էջ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Նիւթեր Եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի Եւ Մշակոյթի Պատմութեան, պրակ Գ., Նիւ Եորք, ա. հ., 1944, 136 էջ. Յուշագիրք Ս. Խաչ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Պարտամուրճակի Կիզման Հանգիսի Առթիւ, Նիւ Եորք, ա.տ., 1945, 48 էջ. Գ. Սիմոնօֆ, Տաղք Եւ Թատրերգութիւնը, հ. 1, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1948, 100 էջ. Գ. Սիմոնօֆ, Տաղք Եւ Թատրերգութիւնը, հ. 2, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1949, 136 էջ. Կարապետ Սիտալ, Հայաստանի Վառոդ Արեւածաղը Եւ Հրացանի Մարդ Զէթի Ծրագրը, Նիւ Եորք, Ամերիկական Երաժշտական Միութիւն, 1949, 28 էջ. Գ. Սիմոնօֆ, Տաղք Եւ Թատրերգութիւնը, հ. 3, Նիւ Եորք, տպարան «Կոչնակ», 1950, 127 էջ. Արշակ Զօպանեան. Վկայութիւններ Անձին Ու Գործին Մասին, Հաւաքեց՝ Սուրէն Մանուէլեան, Նիւ Եորք, Արշակ Զօպանեանի Ամերիկական Երաժշտական Կեդր. Յանձնախումբ, 1950, 31 էջ. Նշմար Ծաւան Նաթայիի Գրական, Հասարակական Յիշատակայ Կեանքին, Հրատ. Երաժշտական Կեդր. Յանձնախումբին, Պոստըն, տպ. «Պայքար», 1953, 104 էջ. Մ. Գրիգոր Լուսաւորի Հայց. Եկեղեցւոյ Օծման Ընդամեակ (Իր Սեփական Շէնքին Մէջ) 1950-1955, Նիւ Եորք, [տպարան «Կոչնակ»], 1955, 96 էջ. Լիւոն Գազանեան, Հէրի Շփորց Կը Խեղաթիւրէ Հայաստանի Պաթառ Իրականութիւնը, Ֆիլատելֆիա, ա.տ., 1956, 24 էջ. Մեր Գիւղը Դատեմ (Հին Եւ Նոր Ժամանակներուն), խմբ. Գուրգէն Մխիթարեան, Հրատ. Դատեմի Լուսաւորական Ուսում. Ընկ., Պոստըն, տպարան «Հայրենիք», 1958, 256 էջ. Երգեցողութիւնը Հայց. Սրբ. Եկեղեցւոյ, աշխատասիրեց եւ դասաւորեց Տիգրան Ա. սրկ. Պասրալեան, Մայամի, Մ. Յովհ. Մկրտիչ եկեղեցի, 1958 [1959], 156 էջ.

Գէորգ Մելիտինեցի, Յուշարձան Հ. Թ. Դ. Քրիստիանի Կոմիտէի, Պոստըն, 1959, 122 էջ (տպուած է Գահիրէ, «Յուսարեք»ի տպարանը)։ Մաղթանք Հայրապետական ի Սահմանս Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, հրատ. Հայ Սիրտի, Ֆիլատելֆիա, 1959, 9 էջ. Գրիգոր Ա. Սարաֆեան, Ս. Ներսէս Շնորհալի. Իր Կեանքն Ու Գործունէութիւնը, Ֆրեզնո, տպ. «Նոր Օր»ի, 1959, 34 էջ (երկլեզու)։ Վեր. Աւետիս Ս. Տարագճեան, Մարգուանի Հայ Աւետարանական Ժողովուրդը, Նիւ Եորք-Պէյրուս, տպ. «Մշակ», 1960, 176 էջ. Մեր Իգմբրը Եւ Շրջակայ Բազմաբնոյթ, Նիւ Եորք, Զմիւռնահայ Միութիւն, 1960, 208 էջ. Կանոն Կուսի Պսակի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, հրատ. Թորգոմ Վրդ. Մանուկեան, Ֆիլատելֆիա, Efficient Printing, 1960, 63 էջ (երկլեզու)։ Կորսուած Դրախտէն Մինչեւ Վերագտնուած Դրախտը, Նիւ Եորք, Watchtower, 1963, 256 էջ. A Graded West Armenian Reader: Selections from Armenian Literature, adapted and edited by James Etmekjian, Cambridge, Ma., American Council of Learned Societies and National Association of Armenian Studies and Research, 1963, 187 էջ (հինգ գրողներու հայերէն երկերէ ընդարձակ հատուածներ)։ Հայ Գրականութեան Բարեկամներու Միութեան Հիմնադրութեան Տասնամեակի 1956-1966 Յուշագիրք, Նիւ Եորք, հրատ. Միութեան Վարչութեան եւ Տասնամեակի Յանձնախումբի, 1966, 40 էջ. Վահրամ Սօֆեան, Աստղատուն, Ֆրեզնո, 1967, ա. հ., 241 էջ. Արտաշէս Անդրէասեան, Ուրուագիծ Հայոց Պատմութեան Եւ Հայկական Մշակոյթին, Պոստըն, տպ. «Պալքար», 1968, 416 էջ. Սամուէլ Բրուտեան, Բաղէշի Խուլթիկ Աւանի Զարդերէն [1915], Նիւ Եորք, «Կոչնակ» տպարան, 1969, 56 էջ. Պատարագամատոյց Հայց. Եկեղեցւոյ, Նիւ Եորք, Diocese of the Armenian Church, XII + 75 + 75 էջ (երկլեզու)։ Հ. Թ. Դ. 80ամեակ, հրատ. Հ. Թ. Դ. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի [Պոստըն, 1970], 65 էջ. Յուշ-Երեկոյ, Նուիրուած Պարոյր Սեւակի, կազմեց եւ գեղազարդեց Մինաս Մինասեան, Նիւ Եորք, Հայ Մշակութային Միութիւն, 1971, 49 էջ. Յորեկեանական Հանդիսութիւն Արամ Հայկազի Յիսնամեայ Գրական Գործունէութեան, կազմեց եւ գեղազարդեց Մինաս Մինասեան, Նիւ Եորք, Հայ Մշակութային Միութիւն, 1972, 50 էջ. Մարտիրոս Վարդանեան, Հայաշուք, Պոստըն, Garbo Typesetting, 1974, 32 էջ. Գրիգոր Մ. Գալուստեան (Ակնցի), Ապրուած Սարսուռներ, Նիւ Եորք, Թանգեան «Ուրարտու» հրատարակութիւն, 1975, 239 էջ. Տեղեկագիր Հայ Եկեղեցւոյ Եւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Մերձեցման Յանձնաժողովի, Պոստըն, Pan-Text Publishing Company, [1975], 34 էջ (երկլեզու)։ Ս. Ներսէս Շնորհալի, Հաւատով Խոստովանիմ, հրատ. Արեւելեան Թեմի Հայոց Առաջնորդարանի, Նիւ Եորք, 1976, 53 էջ (երկլեզու)։ Վերջալոյս Թորիկեան, Վերջալոյսի Գոհարներ, Տիթրոյիթ, «Ոսկետառ», 1977, 78 էջ. Յարութիւն Թիրեաքեան, Հին Յիշատակներ, Նիւ Եորք, ա. հ., 1978, 111 էջ. Մինաս Մինասեան, Մեսրոպեան Տառեր Եւ Գծանկարներ, Նիւ Եորք, «Բարգէն», 1979, 157 էջ. Հրանդ Մարգարեան, Սողոմոն Թեւրիբեան, Նիւ Եորք, «Բարգէն», 1980, 54 էջ. Դպրեմանք Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. Յիսնամեակ 1930-1980, Նիւ Եորք, [Առաջնորդարան Հայոց], 1981, 25 էջ. Էլլէն Բիւզանդի Հետ, խմբագրութեամբ՝ Մանուշ Գէորգեանի, Արմէն Տօնոյեանի եւ Աւետիս Գէորգեանի, Լոս Անճելըս, Լոս Անճելըսի Իրանահայ Միութեան Տիկնանց Օժանդակ Մարմին, 1981, 254 էջ. Ռազմիկ Դաւոյեան, ... Մինչեւ Որ Հասնես Նախապապերիդ, Ժամանակակից Հայ Միտք Մատենաշար Թիւ 1, Նիւ Եորք, «Ոսկետառ» հրատարակչատուն, 1982, 31 էջ. Վեր. Յակոբ Կիւրլէքեան, Կեանքիս Լուսարձակ Ուղիներէն, Նորթ Հոլիվուտ, ա. հ., 1982, 97 էջ. Մալխաս, Զարթօնք, Ե. հատոր, Նիւ Եորք, Առաջնորդարան Հայոց, 1982, 332 էջ. Ռազմիկ Դաւոյեան, Նիւ Եորք, «Ոսկետառ» հրատարակչատուն, 1983, 63 էջ. Բիւզանդ Եղիայեան, Վահան Մամիկոնեան Յաղթող Սպարապետ Եւ Մարգպան, Նիւ Եորք, Առաջնորդարան Հայոց, 1984, 25 էջ. Վեհանոյշ Թէքեան, Ճեղքուած Մանրանկար, Միացեալ Նահանգներ, 1987, 167 էջ (տպուած է Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

կաթողիկոսութեան տպարանը)։ Հ. Յ. Դ. Յիշատակարան Հիւսիսային Ամերիկայի 1899-1984, կազմեց՝ Ստեփան Տարտուռի, Պոստոն, «Հայրենիք», 1988, 456 էջ։ Մեծարանքի Ճաշկերոյթ Ի Պատիւ Մեծանուն Բանաստեղծ Ու Բազմապատակ Մտաւորական Մ. Իշխանի Ծննդեան 75-Ամեակին Եւ Պատուոյ Դոկտորացի Տուչութեան Առիթներով, Լոս Անճելլոս, Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճ, 1988, 56 էջ։ Եղիշ Զարենց։ Յորեղինական Հանդիսութիւններ, Լոս Անճելլոս, ա. հ. 1988, 36 էջ։ Զօրա Իսկէնտէրեան, Հասկաքաղ, Ֆրեզնո, տպ. «Մշակ», 1988, 83 էջ։ Զարեհ Մելքոնեան, Գործնական Քերականութիւն Արդի Հայերէն Լեզուի, Նախապատրաստական Դասընթացք, Լոս Անճելլոս, ա. հ., 1989, 81 էջ։ Մեսրոպ Հայունի, Ռիթմ Քաշիացի Սրբունին Անկարեղին Եւ Կորսուածին, Լոս Անճելլոս, Միթիթարեան հրատ., 1990, 56 էջ։ Արտաշէս Արեղեան, Ուղղագրական Բառգրքոյկ, Նիւ Եորք, ա. հ., 1990, 189 էջ։ Մեսրոպ Հայունի, Վարդարանը Աղօթէ Ամէն Օր, Լոս Անճելլոս, 1991, 8 էջ։ Նորայր Արքեպս. Պողարեան, Հայ Եկեղեցւոյ Հաւատոյ Հանգանակները, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան մատենաշար, 1991, 20 էջ։ Արտէն Ա. Քնյ. Աշտեան, Դար Մը Հայ Եւ Եպիսկոպոսական Եկեղեցական Շփումներու Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց Մէջ, Նիւ Եորք, Առաջնորդութիւն Հայոց Ամերիկայի, 1991, 51 էջ (երկլեզու)։ Գաբրիէլ Քնյ. Տէր Յարութիւնեան, Առաջնորդ Փրկութեան, մաս Ա., Դ. տպ., Փաստինա, Հայ Աստուածաշունչի Գոլէճ, 71 էջ։ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Հին Հայ Թարգմանական Գրականութիւն, Նիւ Եորք, հրատ. Գրիգոր եւ Գլարա Զօհրապ Տեղեկատուական Կեդրոնի, 1992, 112 էջ (երկլեզու)։ Տիգրանակերտի Տոհմիկ Երեկոյ, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1992], 45 էջ։ Այնթապի Տոհմիկ Օր, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1992], 61 էջ։ Ուրֆայի Տոհմիկ Օր, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1992], 61 էջ։ Բալուի Տոհմիկ Օր, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, [1993], 69 էջ։ Սարգիս Բէնէնեան, Մուսա Տաղեան Ճոտօ-էսսէ, Լոս Անճելլոս, Printographics, 1993, 34 էջ։ Գէորգ Տօնապետեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Մէջ (1895-1909), Ա. հատոր, Պոստոն, «Հայրենիք», 1993, 702 էջ։ Գառնիկ Օհաննէսեան, Ազգային Արեւելումի Խնդիրներ, Լոս Անճելլոս, «Կալեան» հաստատութիւն, 1993, 56 էջ։ Հրազդան Սարգիս Զէյթլեան, Դէպի Անկախ Պետականութեան Գաղափարի Արմատաւորումը, Բ. տպագրութիւն, Լոս Անճելլոս, Կալեան Հաստատութիւն, 1994, 143 էջ, երկլեզու (Ա. տպագրութիւն՝ 1993)։ Փրկենք Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, Նիւ Եորք, ա. հ., 1994, 72 էջ։ Կանոնագրութիւն Հիւսիսային Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցւոյ Տիկնանց Միութեանց Ընկերակցութեան, [Նիւ Եորք, Ազգ. Առաջնորդարան], 1994, 93 էջ։ Զուարթ Գէորգեան-Գալստեան, Երեւանեան Յիշատակներ, Լոս Անճելլոս, հր. «Նաւասարդ», 1996, 106 էջ։ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Զօրս Արարողութիւններ, աշխարհաբար եւ անգլերէն թարգմանութիւն Ներսէս Քնյ. Մանուկեան, Ֆիլատելֆիա, 1997 (հրատարակչական տուեալներ չկան գիրքին վրայ. թուականն ու վայրը՝ յառաջաբանէն)։ Գրիգոր Պրլտեան, Տեղագրութիւն Քանդուող Քաղաքի Մը Համար, բարեփոխուած եւ ճշգրտած երկրորդ տարբերակ, «Բաց Նամակ» մատենաշար թիւ 1, Լոս Անճելլոս, 1997, 32 էջ։ Յասմիկ Գարամանուկեան, Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի Կեանքն Ու Գործը, Ֆորթ Լի (Նիւ Ճորճի), «Մայրենի» հրատարակչատուն, 1998, 486 էջ։ Վիոլէտ Գրիգորեան, Ժշմարիտ, ճշմարիտ Եմ Ասում, Լոս Անճելլոս, «Այր-Բեն» տպարան, 1998, 92 էջ։ Արա Սատանեանց, Պատանիին Երազները, Փրովիտընս, ա. հ., 1998, 68 էջ։ Ծննդանշան. Ամերիկահայ Անգլիագիր Բանաստեղծութեան Երկլեզու Ժողովածու, խմբագիր՝ Գուրգէն Արզումանեան, «Բաց Նամակ» մատենաշար թիւ 3, Կլենտէյլ, 1999, 212 էջ։ Խաչատուր Աբովեան, Վէրք Հայաստանի (Վէպ), արեւմտահայերէնի վերածում, պարզացում եւ պատշաճեցում՝ Սարգիս Մահսէրէճեան, Լոս Անճելլոս, «Հայ Գիր» աշակերտական մատենաշար թիւ 1, 2000, 103 էջ։ Ալիծ Աղապաեան, Այր՝ Ապուրին, երկլեզու, Լոս Անճելլոս, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2001, 56 էջ։ The Unpublished Writings of Tiran Nersoyan, I: Early Correspondence (1924-1944), edited and translated by Roberta Ervine,

New Rochelle, Saint Nersess Armenian Seminary, 2000, 121 էջ (կը պարունակէ Տիրան Արք. Ներսոյեանի նամակներուն հայերէն բնագրերը). Շահպան, *Անաւարտ Փակում*, Նիւ Եորք, ա. հ., 43 էջ. Գրիգոր Փիտէճեան, «Անճիւնք Նուիրեալք» Շարականը, Նիւ Եորք, «Սիս» հրատարակչատուն, 2003, 159 էջ. Յակոբ Ասատուրեան, *Կոմիտաս Վարդապետի Հետ*, Բ. տպագրութիւն, Ֆորթ Լի, «Նարեկացի» Արուեստի Միութիւն, 2003, 319 էջ. *Զորս Տասնամեակ. Եղիշէ Ծ. Վարդ. Մանճիկեան Այլազան Ոսպնեակներու Դիմաց*, Պոստըն, ա. հ., 2003, 81 էջ. *Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան Յիսուս Բրիստոսի Եւ Սաղմոսներ*, նոր աշխարհաբար թարգմանութիւն, Նիւ Եորք, հրատ. Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի, 2005, 1204 էջ. Ալիծ Աղապաեան, *Նուէրկը, Լոս Անճելլոս*, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2005, 36 էջ. Ալին Պատիկեան-Շիրաճեան, *Լորին Եւ Նարեկը Հայաստանի Մէջ*, Լոս Անճելլոս, «ԱԲ Գիր» հրատարակչութիւն, 2005, 26 էջ. Արմէն Այվազեան, *Թագմաճարական Խոռոչները Հայոց Քաղաքական Գիտակցութեան Մէջ*, Լոս Անճելլոս, Ararat Foundation, 2006, 55 էջ, եռալեզու (հայերէն, անգլիերէն, ռուսերէն). Ալիծ Աղապաեան, *Թեյ Արծաթ Ոստայն*, Լոս Անճելլոս, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2006, 36 էջ. Ալին Պատիկեան-Շիրաճեան, *Նամակներ Տիրաճեանի Մեծին*, Լոս Անճելլոս, «ԱԲ Գիր» հրատարակչութիւն, 2007, 20 էջ. Ալին Պատիկեան-Շիրաճեան, *Վարդենին Ու Եղեւնին*, Լոս Անճելլոս, 2008, 12 էջ. *90ամեակ Հայաստանի Հանրապետութեան 1918-1920*, Նիւ Ճորճի, հրատ. ՀՅԴ Նիւ Ճորճիի «Դրօ» կոմիտէի, 2008, 54 էջ. *Արեւազայի, Խաղաղական, Հանգստեան Ժամերգութիւնները Հայց. Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ*, Բ. տպագրութիւն, Նիւ Եորք, «Սիս» հրատարակչատուն, 2008, 70 էջ. *Ուղեցոյց Ամերիկայի Արեւելեան Եւ Քանադայի Թեմի Եկեղեցականաց*, Նիւ Եորք, «Սիս» հրատարակչատուն, 2008, 53 էջ, երկլեզու. *Խորէն Ա. քհնյ. Հապէշեան, Գիր Կեանքի, Կլենտէյլ*, Max Graphics, 2008, 461 էջ. Ալիծ Աղապաեան, *Մրո Մրո Թօթօ Եւ Վանայ Հարսիկ*, Լոս Անճելլոս, «Ծիլ ու ծառ» հրատարակչատուն, 2010, 24 էջ. *Իռեն Տէր Յովհաննէսեան-Ասլանեան, Անուրջներ*, հտ. 2, Պըրպէնք, ա. հ., 2010, 67 էջ. Ալֆրէդ Եզնայեան, *Առաջին Անգամ Հայրենիքում*, Նիւ Եորք, ա. հ., 2010, 50 էջ. Ալֆրէդ Եզնայեան, *Ժամորդութեան Յուշեր*, Նիւ Եորք, ա. հ., 2010, 40 էջ. *Կիլտա Պէքաճեան, Հայերէն-Անգլիերէն Գործնական Բառարան*, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան հրատարակչատուն, 2010, 180 էջ:

- ⁷ Agat'angeghos, *Patmut'iw'n Hayots'* (Tiflis, 1909), reprinted Delmar, Caravan Books, 1980, 608 էջ. Anania Shirakats'i, *Ashkharhatsoyts* (Venice, 1881, and Yerevan, 1947), Delmar: Caravan Books, 1994. 172 էջ. *Astuatsashunch' Matean Hin ew Nor Ktakaransts'* (Venice, 1805), Delmar, Caravan Books, 1984, 912 էջ. *Bark' Galianosi: An Armenian-Greek Dictionary to Galen*, ed. by John A. C. Greppin, Delmar, Caravan Books, 1985, 288 էջ. *Buzandaran Patmut'iw'nk'*, also known as, *Patmut'iw'n Hayoc'*, attributed to P'awstos Buzandac'i (St. Petersburg, 1883), Delmar, Caravan Books, 1984, 256 էջ. Ghazar Parbetsi, *Patmut'iw'n Hayots' and T'ught' ar' Vahan Mamikonian* (Tiflis, 1904), Delmar, Caravan Books, 1986, 276 էջ. Saint Gregory Narekatzi, *Matean Oghberkut'ean* (Buenos Aires, 1948), Delmar, Caravan Books, 1981, 416 էջ. Hovhannes V Draskhanakertets'i, *Patmut'iw'n Hayots'* (Tiflis, 1912), Delmar, Caravan Books, 1979, 488 էջ. *K'art'lis c'xovreba: The Georgian Royal Annals and the Medieval Armenian Adaptation*, 2 v. Delmar, Caravan Books, 1998, 878 էջ (երկրորդ հատորը կը պարունակէ «Պատմութիւն Վրաց»ի 1953ի թիֆլիսեան հրատարակութեան վերատպումը). Koriun Vardapet, *Vark Mashtots'i* (Yerevan, 1941), Delmar, Caravan Books, 1985, 396 էջ. Moses of Khoren, *Patmut'iw'n Hayots'* (Tiflis, 1913), Delmar, Caravan Books, 1981, 488 էջ. Thomas Artsruni, *Patmut'iw'n Tann Artsrunians'*, St. Petersburg, 1887. Delmar, Caravan Books, 1991, 372 էջ. Vardan Arewelts'i, *Hawakumn Patmut'ean*, Venice, 1862. Delmar, Caravan Books, 1991, 214 էջ. *Միայն յիշուած է* Eghishe, *Vasn Vardanay ew*

- Hayots' Paterazmin (Yerevan, 1957), Delmar, Caravan Books, 1993, 304 էջ, բայց «Վարդանանց» վերնագրով եւ առանց հրատարակութեան վայրի ու էջերու քանակի (էջ 42)։
- ⁸ N. L. Mangouni, *Erkow Ape Tsap' E* (Beirut, 1965), Delmar, Caravan Books, 1973 (միջբրոքի)։ Mangouni, N. L. *Hats'i Hamar* (Boston, 1914), Ann Arbor, Caravan Books, 2010, 240 էջ։ Mangouni, N. L. *Hats'i Hamar* (Beirut, 1962), Delmar, Caravan Books, 1973 (միջբրոքի)։ Siamant'o, *Amboghjakan Gortse Vol. 1*. Boston, 1910, Delmar, Caravan Books, 1979, 256 էջ։
- ⁹ *An Anthology of Western Armenian Literature*, ed. by James Etmekjian, Delmar: Caravan Books, 1980, 500 էջ (արեւմտահայ գրողներու ծաղկաքաղ՝ հայերէն)։ *Armenian Proverbs: A Paremiological Study with an Anthology of 2,500 Armenian Folk Sayings*, selected and translated by Dora Sakayan, Delmar, Caravan Books, 1995, 480 էջ (հայկական առածները ներկայացուած են բնագրով ու անգլերէն թարգմանութեամբ)։
- ¹⁰ Օրինակ՝ Agathangelos, *History of the Armenians*, introduction and commentary by Robert W. Thomson, Albany, State University of New York Press, 1976, 527 էջ։ David the Invincible, *Definitions and Divisions of Philosophy*, translated by Robert W. Thomson and Bridget Kendall, Chico (Ca.), Scholars Press, 1983, 192 էջ։ Xosrov Anjewac'i, *Commentary on the Divine Liturgy*, translated with an introduction by Peter Cowe, New York, St. Vartan Press, 1991, VII + 263 էջ։ Archbishop Nerses Lambronac'i, *Commentary on Wisdom of Solomon*, introduction, translation, and diplomatic edition of the Armenian text by Bishop Anoushavan Tanielian, New York, Skevra Press, 2007, 634 էջ։
- ¹¹ Տէս՝ Korian, *The Life of Mashtots*, translated by Bedros Norehad, New York, Armenian General Benevolent Union, 1964, 96 էջ։
- ¹² Բացառութիւն կը կազմէ Պօղոս Էսապալեանի ընթերցարանը, որ կը բաղկանայ արեւելահայերէն բնագրերէ եւ անգլերէն ներածութիւնէ մը, բայց որուն խորագիրը անգլերէն է։ Տէս՝ *East Armenian Reader*, selected and edited by Paul Essabal, Berkeley, University of California Press, 1966, 397 էջ, որ կ'երեւի իբրեւ «Հայոց լեզուի ընթերցարան՝ արեւելահայ բարբառ» (Ֆրէզնօ, 1966)» (էջ 46)։
- ¹³ Kevork Gulian, *Elementary Modern Armenian Grammar*, New York, 1954 [«Գէորգ Կիւլեան, «Արդի հայերէն. միջնակարգ, քերականութիւն, Պոստրն, 1955»]։ որ 1902ի առաջին հրատարակութեան վերատպումներէն մէկն է։ Stella Malkasian Boy and Hagop Atamian, *Functional Armenian. Level One*, New York, Armenian General Benevolent Union, 1977 [«Միսէլլա Մայիսեան, «Գործնական հայերէն. առաջին մակարդակ», Նիւ Եորք, հր. Հ.Բ.Ը.Մ., 1970, 1977»]։ 1977ի հրատարակութեան մէջ վերատպում ըլլալու նշում չգտանք]։
- ¹⁴ Adour Yacoubian, *English-Armenian and Armenian-English Concise Dictionary*, Los Angeles, Armenian Archives Press, 1944, 176 էջ [«Ատուր Եսապալեան, «Անգլերէն-հայերէն եւ հայերէն-անգլերէն հակիրճ բառարան», Լոս Անճելլոս, 176 էջ, 1944»]։ Thomas J. Samuelian, *A Course in Modern Western Armenian: Dictionary and Linguistic Notes*, New York, Armenian National Education Committee, 1989, 271 էջ [«Թոմաս Սամուէլեան. «Դասընթաց արդի արեւմտահայերէնի», 269 էջ, Նիւ Եորք, 1989»]։ Diana Aroutunian and Susanna Aroutunian, *Armenian-English, English-Armenian, Hippocrene Concise Dictionaries*, New York, Hippocrene Books, 1996 [«Տիանա Յարութիւնեան. «Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն-հայերէն բառարան», Նիւ Եորք, համահեղինակ Սուզաննա, հր. «Հիփոքրէյն», 378 էջ, 1993, 1995, 1996, 2000»]։ Տիանա Յարութիւնեանի աշունին տակ անջատաբար յիշուած «Հայերէն-անգլերէն անգլերէն-հայերէն բառարան»ը, իբրեւ Նիւ Եորք տպուած, Տրդ հրատարակութեամբ, 2008ին, վերոյիշեալ անգլերէն

- լերէն վերնագրով բառարանն է՝ Նորագոյն տալագրութեամբ, ուստի որպէս առանձին գիրք պէտք է լիչուէր:
- ¹⁵ Հմմտ. «Գրարար քերականութեան ձեռնարկ (Լոս Անճելլոս, 1968)» (Avedis K. Sanjian, *A Grammar of Classical Armenian*, Cambridge, Harvard University Press, 1963), «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, 1301-1480 (Լոս Անճելլոս, 1969)» (Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480*, Berkeley, University of California Press, 1969), «Ցուցակ ԱՄՆ-ում միջնադարեան հայերէն ձեռագրերի (Լոս Անճելլոս, 1976)» (Avedis K. Sanjian, *A Catalog of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, Berkeley, University of California Press, 1976), «Երեմիա Չէլեպի Քէոմիւրճեան Տիմոյի եւ Մրզատաշի մասին տաղաչափեալ սիրավէպ» (Avedis K. Sanjian and Andreas Tietze, *Eremya Chelebi Kōmurjian's Armeno-Turkish poem "The Jewish Bride"*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1981), որ տպուած է Գերմանիոյ մէջ:
- ¹⁶ Հմմտ. «Պատմութիւն Հ-Բ-Ը. Միութեան» (Նիւ Եորք)» (Bedros Norehad, *The Armenian General Benevolent Union: Its History and Purpose*, New York, Armenian General Benevolent Union, 1966), «Պատմութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ (Նիւ Եորք)», որ թերեւս Մաղաքիա արք. Օրմանեանի «Ծիսական բառարանին» անգլերէն թարգմանութիւնն է (Malachia Ormanian, *A Dictionary of the Armenian Church*, translated by Bedros Norehad, New York, St. Vartan Press, 1984), վերատպուած՝ 2006ին:
- ¹⁷ Հմմտ. «Իսթանպուլէն Աղթամար. Հայ ուխտագնացութիւն մը» (Ն-Ե., յուշ., 1980)» (H. J. Nersoyan, *From Istanbul to Aghtamar: An Armenian Pilgrimage*, New York, Ashod Press, 1990, 98 էջ):
- ¹⁸ Bishop Karekin Sarkissian, *The Armenian Church in Contemporary Times*, New York, Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, 1970, 42 էջ (գլուխ մըն է հետեւեալ հաւաքական հատորէն՝ A. J. Arberry (ed.), *Religion in the Middle East*, Csmbridge, Cambridge University Press, 1969): Այս երկը լիչուած է որպէս «Հայ եկեղեցին այժմ» (Նիւ Եորք, 1970) (էջ 109):
- ¹⁹ Այսուհանդերձ, Յակոբ Ասատուրեանի *Սիրունգները Միացող* (2000) հատորը, օրինակ, որուն կողքին վրայ գրուած է «Թէնըֆլայ, Նիւ Ճըրզի», հեղինակի աշխատութիւններու ցուցակ մը ունի, ուր այդ հատորին եւ զայն նախորդողներուն որպէս հրատարակութեան վայր նշուած է Պէյրութը:
- ²⁰ Այսպէս՝ Բ. Անասեանի Հայկական Մատենագիտութիւնի երեք հատորները (Երեւան), Անդրանիկ Անդրէասեան Հայկական Դատին Նոր Հանգրուանը (Պէյրութ) եւ Դատութեան Բաժակը (Երեւան), Յակոբ Անտոնեանի Բիւրեղներ (1912-1920 (Պոլիս), Ա. Արփինէի Կեանքի Կառավարչութիւնը եւ Պոկուած Ծառեր (Պէյրութ), Կ. Բաւմաշեանի Հայոց Հին Գեղարուեստի Վարպետները (Փարիզ), Մ. Ս. Գաբրիէլեանի Հայ Բողոքականութեան Անցնայն Ու Ապագան (Պոլիս) եւ Ակնայ Գաւառաբարբառը եւ Արգի Հայերէն Լեզուն (Վիեննա), Զ. Գալէմբարեանի Թոռնիկի Գիրքը (Պոլիս), Օրեր եւ Դէմքեր (Երուսաղէմ) եւ Հասկաքաղ (Երեւան), Մ. Թէօֆօլեանի Յեղին Փառքը (Հալէպ) եւ Հայկական Արաւսահմանը եւ Ազգ. Մահմանագրութիւնը (Պէյրութ), Ս. Թնկրեանի Կեանքին Պէս (Պոլիս) եւ Մահաճ (Երեւան), Ժ. Լիպարիանի Պետականութեան Մարտահրաւէրը (Երեւան), Լ. Խաչերեանի Հայ Դպրութեան Պատմութեան Քննական Տեսութիւնի երեք հատորները (Անթիլիաս), Համաստեղի Անճրճ (Փարիզ), Քաջ Նազար եւ 13 Պատմութեանքներ (Գահիրէ), Ազոթարան (Պէյրութ), Այծառմար (Գահիրէ), Առաջին Մէրը (Պէյրութ), Երկեր, Ա. Հատոր (Պէյրութ), Հայաստանի Լեռներու Սրնգահարը (Երեւան), Վահէ Հայկի Լուսաւոր Դէմքեր Մեր Օրերուն Ըրայ (Պէյրութ), Ա. Հայկազի Կարօտ, Երջանկութիւն (Պէյրութ) եւ Զորս Տարի Քիւրախտանի Լեռներուն Մէջ (Անթիլիաս), Վեր. Աւետիս Հասէսեանի Կրօնք եւ Գիտութիւն՝ Քրիստոնէական Հաւատքի Պրիմալէն եւ Աղանդներ՝ Քրիստոնէական Ճշմարտութիւն:

թեան Պրիմալէն» (Պէյրուիթ) Գուրգէն Մխիթարեանի Քառորդ Դար Գրականութիւն (Գահրիէ), Լեւոն Շահոյեանի Տիգրիսի Ափին (Պէյրուիթ), Արշակ Զօպանեանի Դէմքերու Ա. հատորը (Փարիզ), Կ. Պասմաճեանի Լուսատուիկ (Պէյրուիթ), Շեքարեհ (Երուսաղէմ), Վերադառնում եմ իմ Սկիզբը (Երեւան) եւ Անաւարտ Խաղ (Փարիզ), Ա. Ա. Պետիկեանի Գրչանկարներ Պարտիզակ Գիւղին (Փարիզ), Զ. Պատուեանի Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները (Վիեննա, 1963, ո՛չ թէ Պոստըն, 1962, որ անգլերէն հրատարակութիւնն է), Յ. Վարդիվառեանի Հանգիպումներ. Ա. Հատոր (Պէյրուիթ), Ներսէս Վիրապեանի Երկրորդ Արար (Պէյրուիթ), Աղան Տարօնեցիի խմբագրած Հարազատ Պատմութիւն Տարօնոյն (Գահրիէ), Արմենուհի Տէր Մանուկեանի Թուականները Կը Նուագեն (Փարիզ, 1968 եւ ո՛չ թէ 1980), Ռուբէն Տէր Մինասեանի Հայաստան Միջ-Յամաքային Ուղիներու Վրայ (Պէյրուիթ), Յովսէփ Քէշիշեանի Արշալոյսէն Առաջ (Հալէպ), Յ. Քիւրտեանի Գորգը Հայոց Մօտ, Երեզա եւ Եկեղեցաց Գաւառ եւ Իսրայէլ Օրի. Պատմութեան Քննական Ուսումնասիրութիւն (Վենետիկ), Վ. Օշականի Փախստականը (Անթիլիաս):

Ասոնցմէ զատ, Մեսրոպ Արք. Աշճեանի խմբագրած Դիւան Մեսրոպ Թաղիաթեանը յատուկ պարագայ մըն է: Ներկայացուած է որպէս հրատարակութիւն Արեւելեան Ամերիկայի Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, Նիւ Եորք, 1979 (էջ 47): Իրականութեան մէջ, զիրքին հրատարակութեան վայրը Նոր Զուղան է եւ հրատարակիչի նշում չունի: Աւելցնենք, ըստ հրատարակութեան գործակից դուրս. Վազգէն Ղուկասեանի (Նիւ Եորք) տեղեկութեան, որ հատորը տպուած է Պէյրուիթի «Ալթափրէս» տպարանին մէջ:

²¹ Տէն Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, Հերիկ Ու Բերք, Էնկլիվուտ Գլիֆս (Նիւ Ճորջի), հրատարակեան Մշակութային Միութեան, 2002, էջ 7-10:

²² «Արտակ Դարբինեանի «Հայ ազատագրական շարժման օրերէն» գիրքը», Ազգ, 1 Հոկտեմբեր 2003:

²³ Զարեանի Նաւը Հերան Վրայ վէպի պոստընեան հրատարակութեան տուեալներուն մէջ յիշուած «Հր. Վարանդեան»ը (էջ 44) կապ չունի զիրքին հետ:

²⁴ Ալբրէհտական ցանկին մէջ մտնելով, Քանատահայ անգլիագիր դրագէտ Արա Պալիոգեանը դարձած է հայագիր հեղինակ (էջ 97):

²⁵ Պ. Պ. Աճէմեան, Օրէ Օր (Լոս Անճելլոս, G Printing, 1981, 139 էջ) եւ Գոհար Սաղմոսը (Լոս Անճելլոս, ա. հ., 1982, 60 էջ), Մ. Ս. Գարրիէլեան, Ազգային Քաղաքականութիւն Հայոց (Նիւ Եորք, տպ. «Գարրիէլեան», 1893, 59 էջ) եւ Հայկական Հոգեբանութիւն (Նիւ Եորք, տպ. «Գարրիէլեան», 1894, 31 էջ), Մ. Գնաճեան, Ննջեցեալները (Յրէզնօ, տպ. «Նոր Օր», 1923, 136 էջ), Էրիկեց, Անահիտ Կամ Ամերիկահայ Յիշփիւրը (Պոստըն, տպ. «Հայրենիք», 1929, 166 էջ), Մ. Մ. Մոցիկեան, Հայուն Միտքը (Նիւ Եորք, 1949, 215 էջ):

²⁶ Հենրիկ Անասեան, ԼուսՅաւեր (Երեւան, 1990), Գրիգոր Աֆարեան, Առանց Քէնի Եւ Ռիսի (Պէյրուիթ, 1948) եւ Առաջնորդ Հայերէնէ Զրանսերէնէ Զրուցատրութեան (Պէյրուիթ, 1966), Մ. Մ. Մոցիկեան, Արթնութիւն (Փարիզ, 1914) եւ Տարածուած Ախոր (Պարու, 1904, թէեւ գրուած է 1951) (էջ 59), Եղիշէ Վրդ. Մանճիկեան, Եոյհաննէս Օճնեցի (Նոր Զուղա, 1967), Դուք Ինչ Կը Մասնէք (Թեհրան, 1970), Մահակ Պարթիւ Հայրապետ Հայ Դպրութեան Մեծագոյն Հոգնաւոր (Նոր Զուղա, 1971):

²⁷ Այլուր դիտել կը տրուի, թէ քալիֆորնիական ուսուցիչ ու խմբագիր Մինաս Գոճայեան «պատրաստած է» 9 հատոր հայերէնի ընթերցարան եւ հայոց պատմութիւն (էջ 36), բայց չի նշուիր անոնց տպուած ըլլալը:

²⁸ Արծուի Բախինեան, Հայութիւնը Սկանդինաւեան Երկրներում (Հայ-Սկանդինաւեան Պատմաճշտութային Առնչութիւնները), Երեւան, ա. հ., 2010, էջ 116-117:

²⁹ Gabriella Uluhogian, Bibliography of Armenian Dictionaries, estratto da "Rivista di Studi Bizantini e Slavi" anno 1985, Bologna, Patron Editore, 1987.

- ³⁰ Հմմտ. Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն Եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, երրորդ պրակ, Վենետիկ, 1912, էջ 1699:
- ³¹ Տե՛ս Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն Եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, առաջին հատոր, Վենետիկ, 1909-1912, էջ 259, ուր բառարանը յիշուած է որպէս Աւգերեանի 1821ի բառարանին վերատպումը:
- ³² Առաջին անգամ *Հոյս* հանդէսին մէջ 1905-1906ին լոյս տեսած այս բառարանը առանձին գիրքով տպուած է Անթիլիաս (էջ 59)՝ 1957ին եւ 1979ին:
- ³³ Կիմա Կիրակոսեան, «Յ. Նալբանդեան. “Ամերիկահայ գրքի պատմութիւն” եւ “Հայկական բառարանների համառօտ պատմութիւն”», *Նոր Կեանք*, Յուլիս 21, 2011, էջ 38 (ընդգծումները մերն են. Վ. Մ.):

